

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192450

UNIVERSAL
LIBRARY

संगल प्रकाशन-१

जुना बाजार

(कथासंग्रह)

लेखक
गणपत ग्वंडेराव पवार

ॐ

वर्षप्रतिपदा, १८६३

प्रथमावृत्ति] मूल्य सन्वा रुपया [२८ मार्च १९४१

प्रकाशक : —

छान्ताराम आठवले,

मंगल प्रकाशन,

टिळक रस्ता, पुणे २

[टीप:— प्रस्तुत कथासंग्रहांतील “दोन पिढ्यांतील अंतर” व “अदृश्य जखम” या कथांना इंग्रजीचा आधार आहे. इतर सर्व कथांतील प्रसंग, घटना व पात्रे सर्वस्वीं काल्पनिक आहेत.]

मुद्रक:—

कृ. ह. सहस्रबुद्धे,

श्रीज्ञानेश्वर प्रेस,

कोल्हापूर.

गुरुवर्य श्री. गोविंद केशव देशमुख

एम्. ए.; एल्एल् बी.; बी. टी.

हेड्मास्तर, मुधोजी हायस्कूल, फलटण,

यांस—

श्री. ग. खं. पवार यांचें वाङ्मय

फुलपांखरें (कादंबरी)

उषा („)

हवेंतील मनोरे (लघुनिबंधसंग्रह)

जुना बाजार (लघुकथासंग्रह)

आगामी—

भग्न संसार (कादंबरी)

‘प्रभात’चे प्रथितयश

पद्यरचनाकार—

श्री. शान्ताराम आठवले यांचे काव्य-संग्रह

* एकलें बीज

* बीजांकुर

आगामी—

* सुमनें-फळें

पांचशें रुपयांचा चेक !

“ बाळ, एक-दोन आप्याचे पैसे आहेत का ? ”

प्रश्न अगदीं साधा अन् क्षुल्लक ! पण तो विचारतांना सगुणा-बाईंना केवढें तरी भय वाटत होतें व मनावरहि खूप मोठें दडपण पडल्यासारखें झालें होतें त्यांना.

आणि मग त्या प्रश्नाचें चटकन् उत्तर न आल्यामुळें तर त्यांची ती भीति अधिकच वाढली अन् आपण हा प्रश्न उगीचच केला असें त्यांना होऊन गेलें.

दोन-तीन मिनिटें झालीं, तरी प्रश्नाचें उत्तर न आल्याने त्याच पुढें म्हणाल्या, “ बरं, नसतील तर राहूं दे-पण हें काय ? शेवटचा भात तरी घेशील कीं नाहीं ?-कुठली मला अवदसा आठवली नि तुला भलत्याच वेळीं प्रश्न विचारला. ”

या साध्या प्रसंगानें माउलीच्या नेत्रांत पाणी सांचलें-हृदयांत आगीचा भडका उडाला ! पण ती आग विस्मविण्यासाठीं नेत्रांतलें पाणी थोडेंच पुरें पडणार होतें !

कसैबसे आंचवून केशवने त्रस्तपणें प्रश्न केला, “कशाला हवे आहेत पैसे ?”—आणि प्रश्न विचारताना त्याची मुद्रा केवळ त्रस्तच नव्हे, तर प्रेमळ मातेनें दोन आप्याची याचना केली असतां ती आपणाला पुरी करता येत नाहीं हे पाहून कोणाहि निष्कांचन माणसाला जितकें दुःख होईल, त्याची जी अवस्था होईल, त्याच अवस्थेची भयाण उद्दिग्धता त्याच्या चर्येवर पसरली होती.

“कशाला नाहीं—म्हटलं आज श्रावण सोमवार आहे; देवाला काहीं तरी...” त्याच भीतियुक्त खालच्या आवाजांत उत्तर आलें.

“हुं ! म्हणे देवाला काहीं तरी—दगडाच्या देवाला माणसाच्या जिवाबद्दल काहीं वाटत असतं, तर कीं नाहीं ? देव ! कुणाला ठाऊक कुठं आहे तो ! त्याला जर माणसाच्या जिवाची फिकीर नाहीं, तर माणसांनीं तरी त्याची पर्वा का करावी ?—”

आणखी तो किती तरी त्यावरच बोलत राहिला असता; पण सगुणाबाईंना त्याची ती अवस्था पाहवेना. संतापानें त्याच्या रुंद कपाळावरच्या त्याच त्या ठराविक दोन शिरा खूप फुगल्या होत्या नि त्या आतां फुटणार असें वाटत होते. म्हणून सगुणाबाईंच मध्यें म्हणाल्या,

“अरे, पण एवढा जिवाचा त्रागा नि संताप करून घ्यायला काय झालं तुला ? विचारूं नये, पण चुकून विचारलं त्यांत एवढं रागावण्यासारखं काय आहे ? चुकले बरं मीं—क्षमा मागते मी तुझी—”

पण शेवटचे शब्द नीटसे त्याने ऐकले कीं नाहीं कोण जाणे ! आणि ऐकले असले तरी त्या शब्दातील आर्द्रता त्याला जाणवली असावी असेंहि वाटत नाहीं. कारण हाच जर दुसरा एखादा प्रसंग असता व सगुणाबाईंनीं हे उद्गार काढले असते, तर त्याचें हृदय पिळवटून निघालें असते; त्याचें अंतःकरण दुभंगलें असतें ! पण त्या शब्दांचा परिणाम होण्याइतपत त्याचें मन ठिकाणावर नव्हतें. ते शब्द पुरते त्याच्या कानांवर पडण्यापूर्वीच तो तेथून निघून गेला होता.

त्या उद्विग्न मनःस्थितीतच त्यानें खुंटीवरील कोट उचलला व एकदां जोरानें झटकला. गरीब माणसांच्या जीर्ण व फाटक्यातुटक्या कपड्यांवर धूळदेखील बसत नसावीसैं वाटतें; कारण धूळ झाडण्या-सारखें त्यावर कांहींच नव्हतें. तसाच त्यानें तो अंगावर चढविला, पण तो घालताना त्याचें चित्तच ठिकाणावर नसल्याकारणानें पाठीवर विरलेला कोट अधिकच टरकला—पण त्याचीहि त्याला दखल-गिरी नव्हती.

अनेक ठिकाणीं शिवल्यामुळें गोधडीचें रूप घेतलेल्या वहाणा त्यानें पायात घातल्या व ‘ऑफिस’चा रस्ता धरला. नेहमीं-प्रमाणें आज त्याने सगुणाबाईंना विचारलेंहि नाहीं !

गरीब विचारी आई ! मातृहृदयच तें ! मुलाच्या त्या दुःखमय जीवनाची करुण अवस्था तिला उघड्या डोळ्यांनीं कशी पाहवणार ?

सारे प्रसंग डोळ्यासमोर उभे राहून तिने दसदसा अश्रु गाळावयास सुरुवात केली आणि सारा दोप आपल्या मार्थीं फोडून घेतला.

रमाकातचें जेवण झाल्याबरोबर त्या आपलें वाहून घेत व जेवायला बसत. पण त्यांना आज जेवण सुचणेंच शक्य नव्हतें ! सकाळपासून पोटात पाण्याचा एक थेंबहि गेला नव्हता, पण डोळ्यांतून मात्र अश्रूंचा पूर वाहत होता.

त्याच विपण्ण आणि खिन्न अवस्थेंत त्यांनीं सारी दुपार घालविली.

[२]

“काय रमाकांत, कारखाना तुमच्या घरचा समजलांत काय वाटेल तेव्हा यायला ? किती वाजले ते आहे का ठाऊक ? दहा वाजलेत—ऑफिसची वेळ साडेनऊ आहे हें विसरलात वाटतं ! बेंद्रे, रमाकांताचा आज अर्धा खाडा मांडा बरं का ! अन् हें पहा रमाकांत, आजपर्यंत तुमची म्हणून गय केली; दुसरा कोणी असता तर

चौपदरी हातांत देऊन दारोदार हिंडायला लावलं असतं ! पुन्हां असं हें नाहीं चालायचं ! पैसे द्यावे लागतात तुम्हांला. फुकट नाहीं म्हटलं काम करीत तुम्ही इथं ! हं, जा लगा कामाला !”

देव आणि भांडवलदार—दोघेही सारखेच ! मघांशीं देवाचा संताप आला होता त्याला—आतां भांडवलवाल्या मालकाचा !

मालक ! अन्नाचा पोशिंदा ! टीचभर पोटाची खळगी भरणारा दाता !

या विचारानें भेसूर हास्य पसरलें त्याच्या तोंडावर. त्याला माहीत का नव्हतें त्याचा मालक ‘मालक’ कसा झाला तें ? गोरगरिबांच्या रक्ताचे रतीब त्याला लागलेले आहेत हें त्याला सर्व माहित होतें. तसेंच दररोज अर्धा—पाऊण तास घड्याळ पुढें करून गरीब मजुरांना पिळून काढण्याची कलाहि याच मालकाच्या अंगी आहे ही गोष्ट का तो विसरला होवा ?—आणि—आणि कामाचे पैसे !—सान्या जगापेक्षां कमी वेतन ; आणि तेंही चार—चार महिने पहावयास मिळत नसे ! कशाच्या जीवावर माणसानीं जगावे व दारिद्र्याचे कष्ट सहन करावे ?

पण आशा !—

आशा माणसाला सोडीत नसते अखेरपर्यंत ! नृत्यूचे पाश पडले असतां हि जगण्याचीदेखील त्याला भोळी आशा वाटत असते. त्याच आशेच्या अंधुक किरणांत रमाकांतसारखे असंख्य जीव त्या ‘मालकाच्या’ कारखान्यांत व कारखान्याबाहेरील विस्तीर्ण जगांत चांचपडत होते—घडपडत होते ! ठेंचा खाऊन तोंड रक्तबंबाळ झालें तरी तिथल्या तिथेंच खुडखुडत होते !

खालच्या मानेनें रमाकांत आपलें काम करीत होता.

तो काय लिहीत होता हें त्याचें त्याला तरी कळत होतें किंवा नाहीं कोण जाणे ; पण त्याच्या भीषण भवितव्यतेचीं भयानक चित्रें मात्र त्याच्यापुढें उमटत होती—

त्याच्या आईने त्याला एकदां सांगितलें होतें कीं, त्याच्या अगदीं लहानपणीं तें कुटुंब खूप-खूप सुखी होतें. इतकें कीं साऱ्या जगाला हेवा वाटावा ! पैसा होता, ऐश्वर्य होतें, सारें कांहीं होतें !-पण देवाला नाहीं पाहवलें तें ! त्याचे वडील एकाएकीं आजारीं पडले व त्यांच्या जीवाची मुळींच आशा राहिली नाही. त्यांना हें जग सोडून जाताना किती तरी दुःख वाटत होतें. तरुण, प्रेमळ, सुखभावी पत्नी, दोन जीवांचें एकमेव आश्रयस्थान, जीवाचा कलिजा या सर्वांना सोडून जातांना-कायमचें त्यांच्यापासून दूर होतांना किती यातना झाल्या असतील त्याच्या मनाला ! पण दैवाबरोबरच देवहि उलटला होता. म्हणे देवाला चांगलीं माणसें आवडतात म्हणून तो चांगल्या माणसांना आपल्याजवळ बोलावून घेतो-मग तोच या जगात येऊन कां राहत नाहीं ?-सारें जगच तो चांगल्या माणसांचें कां करीत नाहीं ? बालपणीं ही विचासरणी रमाकांताला पटे; पण पुढें पुढे जसजसे त्याला अधिकाधिक दुःखाचे खडतर पहाड चढून जावे लागले, त्या त्या वेळीं त्याला वाटूं लागलें, कीं देवाची कल्पनाच मुळीं भ्रामक आहे. या जगावर देवाचें राज्य नसून त्यावर सैतानाचेंच असलें पाहिजे, आणि म्हणूनच तो जगातल्या चांगल्या माणसांना दुःख देतो व त्यांना या जगातून उचलून नेतो. तसें नसतें, तर भरल्या संसारांतून आपले वडील निघून कां जाते ?

पण दुःखाचा फेरा इथेंच संपावयाचा नव्हता. दैव आणि सैतान हे दोघेहि एका बाजूला राहून त्याच्याशीं सामना खेळत होते-त्याला पुरेपूर छळून घ्यावयाचें होतें त्यांना; आणि म्हणूनच कीं काय, आपल्या पश्चात् आपल्या तरुण पत्नीला व लाडक्या बाळाला त्रास होऊं नये म्हणून त्यांनीं आपली सारी मिळकत आपल्या मित्राच्या हवालीं करून आपल्या पत्नीचा व मुलाचा योगक्षेम चालविण्यास त्यांनीं सांगितलें होतें.

काहीं काल बरा गेला; पण लक्ष्मी चंचल असते म्हणतात ना ! या बाबतीत तरी ती कशी स्वस्थ राहील ? रमाकाताच्या वडिलांच्या मित्राच्या मनांतहि तिने संचार केला व मग शेवटी व्हायचें तेंच झालें !

मित्रानें मित्राचा गळा कापला !

सगुणाबाई—रमाकांत उघडीं पडलीं !

दैवाने—सैतानानें पुरा सूड उगविला !

आईने सांगितलेली सारी हकीकत त्याच्या अंतश्चक्षूंसमोर दिसत होती. सिनेमा पहात असतांना सारे दिवे मालवले जातात, दूर कुठून तरी एका छिद्रातून प्रकाश येतो नि मग पडद्यावर चित्रें हालूं—दिसूं लागतात, तसेंच रमाकाताच्या मनाचें झालें होतें. त्याच्या नेत्रापुढें बाहेरील जगाचा प्रकाश दिसत नव्हता आणि म्हणूनच अंतःपटावर दूरचीं विचारकिरणे येऊन पडत होती व त्यामुळे त्याला त्याच्या गत जीवनाचीं चित्रे स्पष्ट दिसत होती.

“ काय रमाकात, कसल्या विचारात गढून गेलां आहात ?— हो ! तुम्ही लेखक आहात नाहीं का ? एखाद्या कादंबरीचं कथानक जुळवीत आहांत वाटतं ? त्यावर आपण खूप पैसा मिळवूं अन् मग एक बंगला बांधूं असं वाटत असेल नाहीं तुम्हाला ? हो ! निदान तूर्त हवेंतले तरी बंगले बांधून घ्या—मग पुढं खऱ्या बंगल्यांचं पाहतां येईल ! ”

म्हाताऱ्याच्या या वटवटीचा रमाकांताला खूपच संताप आला होता. वाटत होते कीं, उठावें व फाटक्या वहाणाचे सपासप दहा—वीस—तीस फटके मारावेत त्याच्या मुस्कटात ! पण तो काहीं आड-दांड स्वाभिमानी मजूर नव्हता ! मुर्दाड बनलें होतें त्याचे मन त्याच्या शिक्षणामुळे ! अन् त्याचें शरीरहि !

गप्प—गप्प ऐकून घेतलें त्यानें तें सारें काहीं !

“हं! आणा पाहूं! आज काय काय दिवे लावलेत ते पाहूं तर द्या आम्हाला! हो! नाहीं तर घ्या काय तुमचं? चुकारतट्टू माणसं तुम्ही. वेळेची किंमत कुठली असायला तुम्हांला!”

रमाकाताला चटकन् आठवण झाली, दहा तासांचा दिवस व सुटण्याच्या वेळीं घड्याळाचा आकडा अर्धा तास मागे! सतापाची जोराची उसळी उठली त्याच्या मस्तकात; पण समुद्राच्या भरती-प्रमाणेच गुलामगिरींत खितपत पडणाऱ्या सुशिक्षित माणसाच्या संतापाची लाटहि त्याच्या चेहऱ्यावरून पलीकडे जाऊ शकत नाहीं! सान्या जगालाच बंधने आहेत म्हणतात ना! तशाचपैकीं काहीं तरी!

“अन् हे हो काय? तुम्हाला कारखान्याचे हिशोब पहायला सांगितले होते, तुमच्या घरचा जमाखर्च नव्हे!”

आणि खरेच! गेल्या चार महिन्यांत मालकाकडून एक कपर्दिकाहि मिळाली नसल्याकारणाने कोणाकोणाचीं किती विले द्यावयाचीं आहेत आणि आणखी किती दिवस हातीं पगार आला नाहीं तर किती विलें अधिक वाढतील याचाच त्याने मेळ घालण्याचा प्रयत्न चालविला होता!

“वा! खूप कामं करता! हरामाचे पगार घेता वाढतं! त्यात तुमचं काय जाणार आहे! नुकसान होणार आमचंच! तें काहीं नाहीं! बेद्रे, याचा आजचा, कालचा नि उद्यांचा असे तीन खाडे मांडा! अश्लीच खोड मोडली पाहिजे या माजोन्याची!”

आणि असेंच जीवन चाललें होतें रमाकाताचे दिवसेंदिवस!

सान्या जगात बदल होत असतो म्हणतात—पण काहीं कांहीं माणसांच्या जीवनात तसा काहींच होत नाहीं!—होत नाहीं कसा? रमाकाताचेंच पाहा ना! त्याची कालची स्थिति आज नाहीं! पण हो! जसा दिवस जाईल तसे त्याला वाटायचें—कालचा दिवस बरा होता, मग आहे कीं नाहीं त्याच्या जीवनांत बदल?

[३]

पण खरोखरच दैव माणसाच्या मागें कुत्सितपणें हंसत असतें ! तें म्हणतें, ही परिस्थिति तुला नको—याच्या अगदीं उलट तुला हवी ना ! तरी हरकत नाही ! तथास्तु ! पण त्याच वेळीं तें मनाशीं खूण-गांठ बांधून ठेवीत असतें, कीं तिच्यांतहि तुला दुःखाचाच वाटा मिळेल.

दुःखापासून सुखाची उत्पत्ति ! हास्यास्पद विधान आहे हें—नाहीं ! पण रमाकांताचेंच जीवन पहा ना !

दैवाला त्याची कींव आली, सारे ग्रह एकदम पालटले ! शनि—मंगळादि दुष्ट ग्रहांनीं त्याच्या कुंडलींतून पलायन केलें व रमाकांताचा भाग्योदय झाला.

त्याच्या मालकानें एकदां त्याचेविषयीं काढलेले उद्गार खरे होण्याची वेळ आली !

त्यानें एक कादंबरी लिहिली—त्याच्या जीवनाचें सार होतें तें ! पण कोण प्रकाशित करणार ती ! त्याच्या माहितीचा एक बडा छापखानेवाला होता. त्याचा मुलगा त्याच्याच वर्गांत लहानपणीं शिकत होता व ते दोघेहि मित्र म्हणवीत असत एकमेकांना ! रमाकांताला त्या मित्राची एकदम आठवण झाली व गेला त्याचे-कडे कादंबरीचें बाड घेऊन !

त्या दोन बालमित्रांची आज बऱ्याच दिवसांनंतर भेट झाली होती—दोघांनाहि आनंद झाला होता त्या भेटीमुळें !

हवापाण्याच्या व इतर मामुली गप्पासप्पानंतर रमाकांतानें हळूच दबकत दबकत आपल्या मनांतील गोष्ट उघड केली.

“अरे वा ! कादंबरी का लिहिली आहेस तूं ! छान ! छान ! ! झालेंत असतांनाच तुझा हा गुण दिसून आला होता म्हणा !—” मित्र मानभावीपणानें हंसत म्हणाला.

“गुण कसला आला आहे—पण, मनाच्या समाधानासाठीं म्हणून कांहीं तरी लिहिलंय झालं ! पण—” रमाकांताची गाडी वाटेवरच अडली.

“पण काय ?—”

“कांहीं नाही. छापून काढावी म्हणतों मी; अन् म्हणूनच तर आलों आज वेळ काढून !” अगदीं मनावरचें दडपण कमी झाल्याप्रमाणें झालें त्याला हें बोलल्यानंतर.

“काय ?—छापून काढणार आहेस ? बरेच पैसे जमविलेले दिसतात. कांहीं हरकत नाही. येईल फार तर चारपांचशें रुपये खर्च-छपाईला ! जरूर छापून देऊं आम्हीं ! मित्राचें काम करून द्यावयाचें नाही तर कोणाचें द्यावयाचें !—”

“पण—”

“अरे, पण—ब्रीण कसला आला आहे ? तुला म्हणून देऊं सवलतीनं छापून—शिवाय थोडेबहुत पैसे कमी असले तर दे मागा-हून पुस्तकाची विक्री झाली म्हणजे !” व्यवहार बोलूं लागला.

“तसं नव्हे—” पण, भावना मध्येच अडखळली.

जगांतल्या धकाधकीला अगदींच नालायक होता तो ! त्याला त्याचा तरी काय इलाज ?

भावना आणि व्यवहार—छत्तीसाचा आंकडा आहे दोहोंचा !—जसे कांहीं गरीब आणि श्रीमंतच !

“तसं नव्हे तर मग कसं ?” छद्मीपणा बोलला.

“नाहीं—मी म्हणत होतो—तुम्हीहि मधून मधून प्रकाशनाचा बंदा करतांच; तेव्हां—”

“तेव्हां काय ?” व्यवहार पुन्हां मध्ये आडवा पडला, “आम्हीं तुम्ही कादंबरी प्रकाशित करावी म्हणतोस ? वेडा आहेस झालं ! अरे, तुझ्यासारख्या नवख्या अन् अननुभवी लेखकाची कादंबरी

प्रकाशित करून आमच्या छापखान्याचा गुदाम कां बनवायचाय्
आम्हांला ? छे बुवा, नको ही भलतीच भीड घालूंस ! अरे, हल्लीं
कथा—कादंबऱ्यांना नि काव्य—नाटकांना विचारतो कोण बाजारांत ?
तुम्हा लोकांचा भ्रम आहे हा निव्वळ !—बरं ! चहा घेणार कीं
सरबत ? ”

मित्रच कां हा ?—रमाकांताला संशय पडला.

पाठींत सुरा खुपसायचा नि पुढून म्हणावयाचे—‘मलम देऊं
कां लावायला ?’ कसला निर्दय चांगुलपणा हा !

पण, विचारा रमाकात !—भावनाप्रधान नि व्यवहारी जगाच्या
दृष्टीनें अजाण तरुण होता तो ! त्याला काय माहीत जगाचा व्यवहार
नि बाजार !

खूपच निराश झाला तो नि ओशाळलाहि पण !

“मी घेत नाहीं चहा !—नि सरबतहि नको !”

“वा ! असं कसं ? चहा घेत नसलास तर सरबत तरी घेतलं
पाहिजे ! कां दूधच मागवूं ?”

“खरंच कांहीं नको मला !”

“फारच बुवा परकेपणा दाखवितोस तूं ? अच्छा, तुझी मर्जी !—
मग काय म्हणणं आहे तुझं ?”

“माझं म्हणणं काय असायचं ! पण, मला वाटतं तूं एकदां हें
हस्तलिखित वाचून तर पहा—पडली पसंत तर छाप, नाहीं तर आग्रह
नाहीं माझा ! निष्कारण तुला खर्चांत आणण्याचा माझा हेतु नाही—”

“माफ कर बुवा ! दुसरं काहींहि म्हण, पण मला नको ही शिक्षा
देऊंस हस्तलिखित वाचण्याची ! अरे, माझ्या मागं थोडीं थोडकीं
कां कामे आहेत ?”

रमाकांताच्या चर्येवर कमालीची खिन्नता पसरली. कसल्या तरी
विचारांत गर्क झाल्यासारखा दिसला तो !—पण छे ! विचार कुठले

शिरायला त्याच्या मनांत ! विषण्ण मनानें तो जमिनीवर खाली कुठें-तरी पहात होता. बहुतेक त्याला वाटत असावें—ही जमीन दुभंगून जर तींत आपण गडप झालों तर ?—पण तसें कुठलें घडून यायला !

त्याला वाटत होतें—आपली ही कादंबरी प्रसिद्ध होताच साऱ्या महाराष्ट्रांत खळबळ उडून जाईल नि मग आपण खूप खूप प्रसिद्धीस येऊं अन् मग—वगैरे वगैरे !

“ बरं तर मग, जातों मी. तसदीवद्दल...” पण पुढचे शब्द त्याच्याच्यानें उच्चारवेनात !

माफी मागावयाची ?—अन् ती काय म्हणून ?—म्हणून पुढें तो कांहींच बोलला नाही !

साध्या औपचारिकपणाचीहि त्याला आता किळस आली होती.

कादंबरीचें बाड काखेंत मारून तो जागेवरून उठला व मुकाट्यानें चालूं लागला.

त्याच्या मित्राला काय वाटले कोणास ठाऊक !—कीं हे सारें रंगभूमीवरील अभिजात नटाप्रमाणे करावयाचे हें त्याचे ठरलेलेंच होतें कीं काय न कळे—पण, त्याने हांक मारली—

“ ए रमाकात ! थांब की जरा ! ”

तो परत फिरला—अगदीं यंत्रासारखा ! त्यानें आतांच पाहिलें होतें—छापखान्याचें यंत्रदेखील असेंच मागे पुढें होत होते—पण कुणाच्या प्रेरणेनें ? एंजिनच्या ?—नव्हे !—मालकाच्या !

“ पाहूं तर खरं काय एवढं लिहिलं आहेस ते ? ” मित्राने सौजन्य नि औदार्याचा आव आणून विचारलें.

त्यानें तें बाड त्याच्या हातांत दिलें.

“ बरं, राहूं दे ! तुझ्यासाठीं म्हणून पाहतों वाचून. कांहीं झालं तरी तूं माझा लहानपणचा मित्र आहेस—तुझ्यासाठीं आम्ही एवढं-देखील करायचं नाहीं म्हणजे काय ?—पण, हें, पहा, तें मी छापीनच

याचा भरंवसा नाही अं ! नाही तर उगीचच मनांत आशा धरून बसशील नि मग मला उगीच दोष देशील ! हो, आपलं आधीच स्पष्ट बोललेलं बरं ! मागाहून निष्कारण आपल्यांत वितुष्ट नको !— कांहीं झालं तरी व्यवहार आहे हा ! व्यवहारासाठीं माणुसकी नि मैत्री गमावण्यांत काय अर्थ आहे ? ”

रमाकांताला वाटलें—

देऊं कां याच्या थोबाडींत एक ठेवून ?

काय पाजी माणूस आहे हा !

पण, त्याला काय माहीत कीं,—

त्याचा मित्र हें बोलत नव्हता—तर पैसा बोलत होता !

गरिबी आणि लाचारी या अगदीं पाठच्या बहिणी आहेत. याचा त्याला अनुभव का नव्हता !

पण, तो कांहींच बोलला नाही—अन् बोललाहि—

“ कांहीं हरकत नाही. सावकाश पहा वाचून. कांहीं घाई नाही.”

असें म्हणून तो तेथून निघाला.

[४]

त्याच्या मित्रानें त्याची कादंबरी वाचून पाहिली. त्याला ती बेहद आवडली. कादंबरी छापून निघाली तर ती किती खपेल याचा त्यानें व्यापारी मेळ बसविला. हजार प्रती काढल्या तर किती नफा होईल याचा त्यानें हिशेब केला. पण त्याला नंतर वाटलें, हजार प्रतींनीं काय होणार ? तीन हजार तरी निदान काढल्याच पाहिजेत—एक वर्षांत उडतील त्या !

“ पण असं केलं तर—? ”

त्याच्या मित्राच्या मनांत एक गोडशी कल्पना येऊन गेली. त्याची चर्या प्रफुल्लित झाली.

‘—हो त्याला काय हरकत आहे !’ तो विचार करूं लागला, “ही कादंबरी प्रकाशित करून आपला आर्थिक फायदा तर होणारच आहे, पण त्याबरोबरच आपली कीर्ति झाली—आपणाला नांव-लौकिक मिळाला तर ?—प्रकाशकापेक्षां कादंबरीकार म्हणविण्यांत केवढा गौरव आहे ! काय हरकत आहे त्याला ? या एकाच कादंबरीनं आपण संबंध महाराष्ट्रांत प्रतिभावान् लेखक म्हणून प्रसिद्धीस येऊं—पुढें मार्गें साहित्य-संमेलनाच्या अध्यक्षपदाचा मानहि आपणाला खात्रीनें मिळेल !—आतां, दुसऱ्याचें मूल चोरून आणून तें आपलंच आहे असं मिरवण्यासारखं होणार आहे; पण नाही तरी या रमाकाताला विचारतो कोण ? बस्स, आपण या एकाच कादंबरीवर अव्वल दर्जाचे लेखक होणार ! वा ! काय पण आपला मेंदू आहे !’

अन् मग तो स्वतःच्या स्वतःवरच बेफाम खूष झाला.

‘अरे, पण हो ! लोकांना संशय तर नाही ना येणार या वाङ्मय-चौर्याचा ? अन् शिवाय आमची शैक्षणिक लायकीहि माहीत आहे अलम दुनियेला ! डोळ्यांत धूळ फेंकून नि गळे कापून पैसे मिळवितां येत असले तरी बुद्धि कशी मिळवितां येणार ? शिवाय रमाकांतनेंच दुसऱ्या कोणाला हें बाड दाखविलें असलें तर ?—सारेच ब्रिंग बाहेर फुटणार ! जाऊं द्या झालं ! या जन्मीं नाहीं नशिबीं आपल्या तें ! मिळूं दे रमाकांताला प्रसिद्धी ! आपणाला भरपूर पैसे तर मिळतील ! अन् शिवाय रमाकांताला आपण थोडेच याचे पैसे देणार आहोंत ?’ मित्राचे विचार आहेत हे !

बरेच हेलपाटे घातल्यानंतर रमाकांताला एकदांचा होकार मिळाला !—मनस्वी आनंद वाटला त्याला. पैशाची अपेक्षा नव्हतीच म्हणा—फक्त प्रसिद्धी हवी होती.

सौदा ठरला—सौदा कसला ? दानच होतें तें ! पण, कायद्याच्या आर्षेत त्याला करार म्हणण्यांत आलें. सान्या अटी त्याच्या मित्रांनंच

पुढें मांडल्या ! रमाकांतानें फक्त कबुली द्यावयाची होती. कादंबरीवर फक्त त्याचें नांव येणार होतें आणि शिवाय एक कादंबरीची प्रत मोफत मिळणार होती त्याला. मेहेरबानीच वाटली त्याला ती ! नाहीं तर त्यासाठीं वर पैसे द्यावे लागले असते तर ध्या काय ?

यथावकाश कादंबरी प्रसिद्ध झाली. अपेक्षेप्रमाणें खूप बोलवाला झाला तिचा. मराठी वाङ्मयक्षितिजावरील नवोदित तेजस्वी तारा म्हणून रमाकांताचा गौरव झाला.

त्याला वाटलें—आपले नशीब पालटलें !—

[५]

आणखी काहीं काळ लोटला. या लौकिक सुखांत तो आपलें दुःख विसरत होता आणि तें कायमचें विसरण्यासारखी परिस्थिति येत चालली असें त्याला वाटूं लागलें.

नाहीं म्हणावयाला त्याला या दुःखात एकट्याला सोडून त्याची आई देवाच्या घरीं गेली होती. देवानेंच तिला नेलें होते. आईच्या मृत्यूने त्याला भारी दुःख झालें. कितीक दिवस तर त्याची अगदीं वेड्यासारखी स्थिति झाली. आपल्या आईला आपण एक क्षण-भरहि सुखी करूं शकलों नाहीं हें शल्य त्याला सतत टोंचत होतें—पण एक प्रकारचा अज्ञात आनंदहि त्याला झाला. या यातनांतून ती बिचारी सुटली. माझ्यासारख्या हतभाग्याजवळून तिला कसलें सुख लाभणार होतें ? जें काहीं होत असतें तें आपल्या बऱ्यासाठींच असतें !—त्याचा नेहमींचा हा शुष्क वेदांत होता !

कादंबरीचें कथानक अत्यंत हृदयंगम आणि चटकदार होतें. वर्तमानपत्रांतील बोलवाला ऐकून एका फिल्म कंपनीच्या डायरेक्टरनीं ती वाचून काढली व तें कथानक आपल्या बोलपटासाठीं घेण्याचें त्यांनीं ठरविलें.

त्याप्रमाणें रमाकांताच्या घरापुढें एके दिवशीं कंपनीची मोटर येऊन उभी राहिली !

रमाकांत त्या दिवशीं घरीच होता. त्याला मोटर पाहून आश्चर्याचा धक्काच बसला ! तो चटकन् बाहेर आला.

“आपणच का ते रमाकांत कादंबरीकार ?”

“हो ! मीच. काय काम आहे आपलें ?”

“मी * * * * कंपनीतून आलों आहे अन् आमच्या दिग्दर्शकानं आपणासाठीं हें पत्र दिलें आहे !!”

थरथरत्या हातानें ते त्याने घेतले, वाचून पाहिलें. विश्वास बसेना त्याचा त्या पत्रावर व स्वतःच्या डोळ्यावर ! भांबावला विचारा !

“मग काय, येणार ना ?” त्या मोटरींतील व्यक्तीनें त्याला त्याच्या तंद्रींतून जागे केले.

“हो ! येईन कीं; केव्हां येऊं ?” त्याला वाटलें पायीं जावयाचें म्हटलें तर एक तास तरी लागावयाचा कंपनीपर्यंत जावयाला. म्हणून तो विचारात पडला.

“आताच—माझ्याबरोबर मोटरींतून—”

“अं !” आश्चर्याचा दुसरा धक्का !

* *

*

*

त्याच्या कादंबरीवरून घेतलेला चित्रपट पुरा झाला. जाहिरात खूप केल्यामुळें पहिल्या दिवशीं खेळाला खूप गर्दी झाली होती. कांहीं वेळानंतर सर्व तिकिटें संपून गेलीं.

रमाकांत आधींच येऊन चार आप्याचें तिकिट काढून बसला होता.

चित्रपट बहारीचा वठला होता. प्रेक्षकांच्या भावना क्षणाक्षणाला हेलवत होत्या—त्याबरोबर त्याचेंहि मन हेलवत होतें.

चित्रपटांतल्या नायकाची आई आजारी पडली आहे व तिच्या दरिद्री मुलाला तिच्या औषधपाण्याचीहि सोय करतां येत नाही व त्यांतच तिचा अंत होतो असें एक दृश्य चित्रित करण्यांत आलें होतें. तो प्रसंग तर अत्यंत हृदयस्पर्शी होता. सान्या प्रेक्षकांच्या नेत्रांतून अश्रु वाहत होते—रमाकांतालाहि राहवलें नाही; त्याला मोठ्यानें हुंदका आला ! आणि मग त्याला फार वेळ तेथें बसवलें नाही. तो जाग्यावरून उठला. बाहेर आला.

शेजारचे प्रेक्षक म्हणाले, “ फारच हळव्या मनाचा दिसतोयु बिचारा ! ”

*

*

*

बोलपटाचीही खूपच स्तुति झाली. कोणी लेखकाला श्रेय देऊं लागला, तर कोणी कंपनीला ! एवंच रमाकांताचा त्यांत मोठाच भाग होता.

कंपनीला खूप उत्पन्न होऊं लागलें.

एके दिवशीं रमाकांताच्या हातीं पोस्टानें पांचशें रुपयांचा चेक कंपनींतून आला.

पांचशें रुपयांचा चेक !

त्याचा आनंद पोटांत मावेना ! तो सारें देहभान विसरला. आपण सान्या जन्मांत इतके पैसे मिळवूं ही कल्पनाहि त्याला नव्हती—त्याच्या आजपर्यंतच्या जीवनानेंच त्याला तें पटवून दिलें होतें; आणि म्हणूनच पांचशें रुपयांचा चेक पाहून त्याला हर्षोन्माद होण्याची पाळी आली व त्याच भरांत हातांत चेक घेऊन तो स्वयंपाकघरांत अगदीं धांवत गेला व—

“ आई, ए आईऽअ ! हे पाहिलेस का किती रुपये मिळाले आहेत मला ! ”

—पण घरांत कोण होतें ?

भ्रम !

स्वयंपाकघरांत कोणीच नव्हतें. फक्त भयाणता होती !

आणि त्याच्या प्रश्नाचें उत्तरहि त्याला मिळालें नाहीं. त्याच्या अंतःकरणाला दुसऱ्या अंतःकरणाची साद मिळाली नाहीं.

त्याला जोराचा धक्का बसला !

छातींत एकदम धस्स झालें !

डोळ्यांपुढें अन्धेरी आली, काजवे चमकले !

मटकन् तो खाली बसला !

पैसे मिळाले, पण जिला सुखी करूं अशी तीव्र महत्त्वाकांक्षा त्यानें मनांत बाळगली होती, ती त्याची आई आज कुठे होती ?

आता कोणासाठीं पैसे मिळवावयाचे ? मला या पैशांचा उपयोग काय ?—मग माझ्या जीवनांत तरी काय राहिलें आहे ?

रमाकांताच्या या प्रश्नांचीं उत्तरे कोण देऊं शकेल ?

त्याच भ्रमांत त्यानें हातातील चेकचे फाडून तुकडे तुकडे केले !!

अन्तरींच्या यातना !

अंतरपट बाजूला सारला गेला. वधूवरांनीं एकमेकांच्या गळ्यांत पुष्पहार घातले. मंगल वाद्ये वाजू लागलीं. सुधाकराच्या मुखावर आनंदाच्या गोड लहरी उठल्या. त्याला अगदीं स्वर्ग—छे !—स्वर्गातील अप्सराच लाभल्याचा हर्ष झाला. तो आपलें सारें देहभान विसरला आणि पुढ्यांत उभी असलेल्या शान्ताकडे अनिमित्त नेत्रांनीं रोखून पाहूं लागला. त्या वेळीं त्याच्या नेत्रांत सामावलेले भाव कुठल्या तरी अननुभूत अशा मोहिनीनें भारावले होते. त्याला झालेला मनस्वी आनंद त्याच्या नेत्रांतील अणू—अणूंतून बाहेर ओसंडून पडत होता. त्या आनंदकिरणांच्या द्वारे जणू काय तो शान्ताची सौंदर्यमूर्ति आपल्या हृदयांत आकर्षून घेत होता. तिच्याशीं त्या अवस्थेंत एक-रूप पावण्याची तो पराकाष्ठा करीत होता.

—पण, शान्ताला काय वाटत होतें ? तिला काय वाटत होतें हें सांगणें कठीण आहे. सागराच्या तळाशीं काय काय सामावलेलें आहे हें कोणाला तरी माहित आहे का ? आकाशाचें पृथक्करण

करून त्याच्या हृदयांत काय भरलें आहे याचा कधीं शोध लागला आहे ? स्त्रीचें मनहि अगदीं असेंच आहे. स्त्रीच्या-त्यांतूनहि नवोढा तरुण स्त्रीच्या-मनाचा थांग कोणालाच लागत नाही. शांताच्याहि मनांतील भाव ओळखणें कठीण होतें. लजेनें म्हणा वा मनावरील असह्य दडपणामुळे म्हणा, तिनें बोहल्यावर उभें राहिल्या-पासून खालीं मान घातली होती. अगदीं सुधाकराच्या गळ्यांत पुष्पमाला घालण्याच्या वेळींहि तिनें वर मान करून पाहिलें नाही, कीं आपले भाव प्रगट केले नाहीत. जवळपासच तिच्या काहीं मैत्रिणी व इतर स्त्रिया उभ्या होत्या. “ भारीच बाई लाजरी शान्ता ! ” असें म्हणून त्यानीं प्रसंगानुकूल विनोद केला. पण, अगदीं जिवा-भावाच्या मित्र-मैत्रिणींनीं देखील केलेला विनोद कित्येक वेळां अन्तःकरणाला भेदून जात असतो; तसेंच शान्तालाहि झालें कीं काय कोणाला ठाऊक ! पण, तिनें अधिकच मान खालीं घातली. त्यांतच कपाळावरील मुंडावळ्यामुळे तिच्या मुखावरील भाव स्पष्टपणें कळणें अशक्य झालें होतें. स्त्रीचें मन लोण्याहूनहि मऊ असतें म्हणतात, पण प्रसंगीं ते वज्राहूनहि कठीण होत असतें कीं काय कोणाला ठाऊक !

अन् माधव ?—अगदीं कृत्यकृत्य झाल्यासारखे त्याला वाटलें ! त्याच्याहि चर्येवर समाधानाची एक सूक्ष्म छटा उमटली; पण आकाशांत खूप वादळ होण्यापूर्वीं किंचित्काल सूर्यप्रभा चमकावी, अगदीं तशीच त्याच्या मुखावरील ती समाधानाची छटा दिसत होती. आकाशांत खूप घनदाट काळेकुट्ट मेघ पसरावेत आणि मग पर्जन्यधारा वर्षवल्यानंतर आकाशाला हलकें वाटून सारें वातावरण ज्याप्रमाणें निवळावें, तसेंच माधवाचेंहि झालें होतें; पण हा भार हलका होतो न होतो तोंच आणखी कुठून तरी सोसाड्याचा वारा सुटावा नि पुन्हां काळे ढग जमावेत त्याप्रमाणें माधवाचेंहि मन पुन्हा कसल्या तरी भावनांनीं भारावलें. अंतःकरण उफाळून आलें.

समुद्राला भरती आली म्हणजे त्याच्यावरील लाटा जशा जोरजोराने किनाऱ्यावर जाऊन आदळू लागतात, त्याचप्रमाणे त्याच्या मनांतील कोंडलेल्या भावना बाहेर फुटून निघू लागल्या आणि त्या आवेगासरशी तो इतका वेळ सुधाकराच्या पाठीशी जो होता, तो एकदम तेथून निघाला; ते कोणाला समजून देखील आले नाही. सारेच लोक कसल्या ना कसल्या तरी धादलीत होते. कोणाचे लक्ष असणार त्या लग्नघाईत त्याच्याकडे ?

ती वेळच अशी होती, की सुधाकर देखील आपल्या जिवलग स्नेह्याला किंचित्काल विसरला ! जो स्वतःचे देहभानहि विसरला होता, त्याला इतराचे काही काळ विस्मरण व्हावे यात आश्चर्यजनक असे काहीच नव्हते. इतके दिवस हृदयाशी जतन करून ठेवलेली प्रेममूर्ति साक्षात् समोर बसली असता त्याचे इतर कशाकडे लक्ष असणार ? पुढे चाललेल्या धार्मिक विधीकडेहि त्याचे पुरेसे लक्ष होत की नाही कोण जाणे ! कारण त्यांत त्याच्या हातून किती तरी चुका होत होत्या; पण त्याला त्याचे काहीच वाटत नव्हते. आपल्या प्रणयप्रतिमेशी तो इतका एकरूप झाला होता, की त्याचे आता कुठेच लक्ष नव्हते. लहान मुलांचे देखील असेच नाही का होत ? अगदी मातेच्या अंगावर खेळणारे मूल असले, तिचा खूप लळा असला, तरी त्याच्या हाती एखादी सुंदरशी बाहुली आणून दिली म्हणजे ते ज्याप्रमाणे प्रत्यक्ष मातेलाहि काही काळ विसरून हातांतील त्या बाहुलीशी खेळण्यांतच रमतें, याप्रमाणेच, सुधाचीहि स्थिति झाली होती. माधव त्याचा अगदी जिवाभावाचा मित्र ! दोन शरीरांत वावरणारे एकच जीव; एकाच्या पायात कांटा खुपला तर दुसऱ्याचे हृदय व्याकुळ व्हायचे; पण मित्रप्रेमापेक्षांहि आणखी एक प्रभावी प्रणयशक्ति या जगांत असू शकते, तिचा मोह कोणालाच आवरतां येत नाही. तिचे आकर्षण मनाला वेड

लावीत असते. तिच्या दर्शनाने तरुण-मन प्रिय मित्रालाच काय, पण साऱ्या जगालाहि विसरायला लावते याची स्वानुभूति सुधाकरला येत होती त्यात त्याचा कांहीं दोष नव्हता !

सारे धार्मिक विधि यथासाग पार पडले. सुधाकराला वाटलें, शांता आता आपली झाली-कायमची आपली झाली. तिच्या सुखद सहवासांत आतां; आपलें भावि जीवन अति आनंदांत जाणार ! त्या आनंदाचें वलय त्याच्याभोंवतीं इतकें पसरलें होतें कीं, त्याला अगदीं स्वर्गसुखाचाच भास होत होता ! त्याला वाटलें हे स्वर्गसुख-शांताचा चिरंतन सहवास-आपल्या जीवनांत माधव नसता तर प्राप्त होऊं शकला असता का ?-पण हो ! माधव कुठें आहे ? दिसत नाही तो इथं कुठें ?—

—आता कुठें त्याला माधवची आठवण झाली आणि तें खरेंहि होतें. लहान मूल बाहुलीशीं खेळण्यांत दंग झालें म्हणून काय झालें ? त्याच्या मनाची आर्तता वाढली म्हणजे तें देखील शेवटीं “ आई ” म्हणून पुकारा नाही का करीत ?—

सुधाकराला वाटलें-माधव कुठें असेल तिथे त्याला शोधावें नि त्याला प्रेमभरानें कडकडून आलिंगन द्यावे-आनंदाश्रूंनीं त्याचे पाय धुवावेत ! त्याला सांगावे-पण, काय सांगावे हें काहीं त्याला सुचलें नाही. अंतःकरण भरून आलें म्हणजे जिव्हा लुली पडते म्हणतात ना-अगदीं तसेंच त्याचेंहि झालें. आनंदाच्या ऊर्मीवर ऊर्मी त्याच्या हृदयांत उसळूं लागल्या. त्याला वाटले आनंदा-तिरेकानें आपलें अंतःकरण तर एखाद वेळी फुटून जाणार नाही ना ? पण, छे-शक्यच नाही तें ! शान्ताच्या प्रेमाचा अभेद्य बांध त्या ठिकाणी असतांना—

पण, तसें काहीं एक झालें नाही-तो तेथून उठला-त्याच्या मागो-माग शान्ताहि उठली. एकदां सात पावलें ज्याच्याबरोबर टाकलीं,

त्याच्याच मागे आता जन्मभर जाणे भाग आहे असेंच तिला वाटलें कीं काय कोणास ठाऊक ! पण ती कांहीं एक न बोलता त्याच्या मागे जाऊं लागली.

सुधाकरानें माधवची चौकशी केली आणि मग सारेच जण माधवला शोधूं लागले.

माधव ! माधव !!

अ ? कुठ गेला माधव ?

कोणी म्हणूं लागले—“ आत्तां इथंच होता कीं—” कोणी म्हणाले, “ गेला असेल कुठं तरी कामाला. ” कोणी म्हणाले, “ फारच श्रम नि दगदग पडली त्याला. ‘ घर पाहावं बाधून नि लग्न पाहावं करून ’ म्हणतात तें काहीं खोटं नाही. सारखा राबत होता गेले चार-आठ दिवस ! कुठं कांहीं कमी पडूं दिलं नाही—असंच त्याचं हि एकदां लोकरच वाजो म्हणजे झालं ! ”—पण हे शब्द ऐकायला माधव तिथें नव्हता—नाहीं तर त्याला काय वाटलें असतें कोणास ठाऊक !

सुधाकराच्या मनांत फारच अधीरता उत्पन्न झाली. केव्हां एकदा माधवला भेटेन असें त्याला होऊन गेलें. त्याची ती अधीरता पाहून सारेच लोक गोघळांत पडले. माधवच्या शोधार्थ सर्वांची धांवपळ सुरू झाली.

*

*

*

माधव मागील माडींत एका इझी चेअरवर पडून अविरत अश्रुमोचन करीत होता.

प्रिय मित्राच्या मंगल विवाहात अश्रुमोचन ?—अमंगलच नव्हे का ? दिवाळीचा सण साजरा करतांना चन्द्रज्योति, भुईनळे लावावचे सोडून कधीं कोणी घरालाच आग लावीत असतो का !—

मग माधवला असल्या प्रसंगीं अश्रु टाळण्याचें कारण काय ?

सुधाकर त्याचा जिवलग स्नेही होता ना ? त्याच्याच परिश्रमां-
मुळे सुधाकरचें शान्ताशीं लग्न झालें ना ?—तें लग्न झालेलें पाहून
त्याला अगदीं कृतकृत्य झाल्यासारखें वाटलें ना ?—मग त्याला दुःख
कां व्हावें ?—त्यानें अश्रुपात कां करावा ?

पण, अंतरींच्या यातना इतराना कशा कळणार ?—वडवानलांत
सांपडलेल्या हरणाचे आर्त स्वर कोणाला ऐकूं येणार ? जिव्हारीं
बाण लागलेल्या सशाच्या करुण किंकाळ्या कोणाच्या कानावर
पडणार ? माधवचेंहि तसेंच होतें. बाह्य जगांत माणसाला अनेक
भूमिका पार पाडाव्या लागतात; पण, अंतर्मनाला कोणी कधींच
फसवूं शकत नाही—त्याचा कोंडमारा कोणालाहि करतां येत नाही.
सुधाकराचा विवाह शान्ताशीं झाला याबद्दल त्याला कृतार्थता
वाटली, काहींसैं समाधानहि वाटलें असेल—पण, हृदयाची तळमळ,
अंतरींच्या यातना मात्र अधिक वाढल्या आणि म्हणूनच असल्या
मंगल प्रसंगीं त्याच्या नेत्रातून अश्रु वाहूं लागले. मनुष्य शारीरिक
कष्ट, परिश्रम, दुःख, यातना सहन करूं शकतो; पण, मानसिक
यातना—त्यातूनहि प्रेमभंगाच्या यातना—यमयातनापेक्षाहि कठोर
असतात !

उकळत्या पाण्याच्या भाज्यावर झाकण ठेवलें म्हणून का कुठें
त्या उकळ्या थांबणार आहेत ? इतका वेळ बाह्य औपचारिक
गोष्टींत मन व्यग्र झालें असलें तरी मनावरील तें दडपण वाजूला
सरतांच—सुधाकर—शान्ताच्या मस्तकीं मंगलाक्षता पडताच—माधवच्या
हृदयाचे बाध फुटले आणि भावनाचे बाध फुटल्यानंतर अश्रूंचेहि
पाट त्याच्या मागोमाग धांव घेऊं लागले !

माधवचा शोध करीत सुधाकर त्या ठिकाणीं आला. दाराला
त्यानें धक्का दिला. तें आतून लावलें होतें. त्यानें हाक मारली—
“ माधव ! ”

त्या हांकेसरशीं माधव खूपच मोठयानें दचकला. निविड अरण्यांत वाट चुकल्यामुळें गांगरून गेलेल्या प्रवाशास अगदीं ओळखीची जरी एखादी हांक ऐकूं आली, तरी देखील त्याला असेंच दचकायला होत असेल. सुधाकराची हाक ऐकून माधवहि असाच दचकला. त्यानें चटकन् आपले डोळे पुसले व धाईधाईनें दाराची कडी काढली.

सुधा-शान्ता त्याच्यासमोर उभी होती.

त्यांना पाहताच माधवनें मुखावर शक्य तितकें हास्य आणलें. पण तें हास्य घनदाट काळोखांत एखादा काजवा चमकावा तद्वतच भासत होतें ! त्या हास्यांत आनंदापेक्षा आर्तताच अधिक होती. त्या हास्याच्या पडद्यामागें भावनांचें कलेवर पडलें होतें. प्रेतावर फुलाची रास उभी करून तें सजविलें, तरी जागत्या मूर्तीची सजीवता थोडीच त्यात दिसणार ?

“ अरे, होतास कुठं नि इथं काय करतोयस ? ”

“ काहीं नाही—सहज बसलों होतो. ”

पण त्याच्या उत्तराकडे लक्ष न देतां सुधाकर अगदीं त्याच्या-जवळ गेला व त्याचे दोन्ही हात आपल्या हातात घेऊन म्हणाला, “ माधव, आम्ही तुझा आशीर्वाद मागायला आलों आहोंत ! ”

सुधाच्या प्रत्येक शब्दांत कृतज्ञता भरली होती. त्याच्या कातर स्वरात त्याच्या मनाचे भाव पुरेपूर उमटले होते.

माधवला नमस्कार करण्यासाठीं तो खालीं वांकला.

माधवला अगदीं गहिवरून आलें. त्याचे डोळे आनंदानें व अभिमानाने भरून आले. खालीं वांकलेल्या सुधाकराला त्यानें तात्काळ वर उठविलें आणि त्याला कडकडून प्रेमालिंगन दिलें.

तें दृश्य भरतभेटीची आठवण करून देणारेंच होतें.

शान्ताहि त्याला नमस्कार करण्यासाठीं पुढें झाली.

त्या चार नेत्रांचें मीलन झालें—त्यांत त्यांना काय दिसलें असावें ? कुठल्याशा जादूच्या कांचेच्या गोळ्यांतून म्हणे, आपणाला इच्छित अशा सर्व वस्तू दिसूं शकतात—त्यांनाहि त्या चार नेत्रांतून असेंच कांहीं तरी इच्छित, दिव्य, पवित्र, सोज्वल स्वरूप दिसलें असेल का !—कीं, त्यांत आणखी कांहीं भेसूर दृश्य दिसलें असावें ?—पण भाल्याची फेंक होऊन हृदयें विदीर्ण व्हावीत असेंच कांहींसैं त्यांना त्या वेळीं वाटलें !

दोधानाहि काय सागावयाचें होतें तें त्यांनीं त्या चार नेत्रांच्या मध्यस्थीनें सांगितलें. मुक्यानैच सारी भाषा झाली. अंतरीच्या यातना अंतरीच उमगत असतात.

शान्तानें लवून त्याला नमस्कार केला. त्याच वेळीं तिच्या नेत्रांतले दोन उष्ण थेंब त्याच्या पायावर पडले. त्याचा भास होतांच माधवच्या हृदयात जबरदस्त चरका बसला. तिचे ते अश्रु त्याला तप्त लोहरसाप्रमाणें वाटले कीं, कोमल अशा पुष्पाप्रमाणें वाटले कोणाला ठाऊक ! मात्र माधवचे नेत्र म्हणत होते :

‘शान्ता, हे तुझे स्वर्गाच्या मोलाचे, कुबेराच्या संपत्तीलाहि कवडीमोल ठरविणारे अश्रु असे मातीमोलानें का सांडतेस ?’ त्यावर तिच्या नेत्रांनीं उत्तर दिलें—

‘नाहीं माधव, माझे हे अश्रु मातीला मिळत नाहींत, तर तुझ्या चरणकमलावर पडून ते आज परम पावन झाले आहेत !’

“माधव, मी आशीर्वाद मागायला आलें आहे—मला तुमचा आशीर्वाद हवा आहे.”

शान्ताचे ते शब्द माधवचें काळीज चिरून आंत घुसले. सुधाकर जर तिथें नसता, तर त्यानें शान्ताच्या कुशीत शिरून मनसोक्त रडून घेतलें असतें.

शान्ताला आशीर्वाद द्यायचा !—कसला आशीर्वाद द्यायचा ? माझा हतभाग्याचा आशीर्वाद शापहि ठरायचा एखाद वेळीं !

माधवला कांहींच सुचेना—तोहि किंचित् वांकला; त्याच वेळीं त्याच्या नेत्रांतील अश्रु तिच्या मस्तकावर पडले. त्यांचा भास शान्ताला स्पष्टपणें समजला. तिला त्याहि अवस्थेंत कमालीचा हर्ष झाला. प्रत्यक्ष साऱ्या देव-देवतांनीं जरी स्वर्गांतून पुष्पवृष्टि केली असती, तरी तिला जो आनंद झाला नसता, त्याहून शतपटीनें अधिक आनंद—माधवच्या अश्रुपातानें तिला झाला. अति दुःखाच्या प्रसंगीं एखाद्या दुःखद घटनेंत माणसाला आनंदाचा किरण सापडूं शकतो. शांताला त्या अश्रूंचा पुरेपूर अर्थ समजला. प्रेमाच्या साम्राज्यांत आशीर्वादाची रीत याहून दुसरी कोणती चांगली असणें शक्य आहे ?

शान्ता !

माधवनें ज्या वेळीं प्रथमतःच शान्ताला पाहिलें, त्या वेळीं त्याच्या हृदयांत कसलीशी वीज चमकून गेली आणि क्षणार्धांत ती सर्वांगांत भिनली ! शांताचा शांत आणि सुशील स्वभाव, मोहक मुखावरील आकर्षक भाव, लाडिक आणि गोड वर्तन, विशेषतः तिच्या नेत्रांतील ते करुण-कोमल भाव या सर्वांमुळेच माधवची प्रथमदर्शनीच मनोवृत्ति चलविचलित झाली; त्याच्या हृदयाची ओढ पहिल्याच दृष्टिभेटींत तिच्याकडे लागली; तिच्या दर्शनाविना त्याचा एकहि दिवस सुना जाईनासा झाला.

शांताचा थोरला भाऊ रघुनाथ हा माधवचा वर्गमित्र. त्यांच्या या ओळखीमुळेच माधवची शांताशीं प्रथमतः ओळख झाली होती. पण ही ओळख होण्यास त्यांना किती तरी वाट पाहावी लागली होती. किती तरी मनाचा कोंडमारा सहन करावा लागला होता. माधव रघुनाथकडे म्हणून जाई; परंतु त्याचें सारें लक्ष शान्ताच्या

खोलीकडे, तिच्या हालचालींकडे असावयाचें ! एखाद दिवस ती त्याला दिसली नाही, अगर तिचें अस्तित्व जाणवलें नाही, म्हणजे त्याच्या जिवाची घालमेल व्हायची—हवेंत खूपच उष्मा वाढल्यासारखें त्याला वाटायचें. अशा वेळीं तो म्हणायचा—‘ आज फारच उकडतंय, नाही ? ’ त्यावर त्याला उत्तर मिळायचें—‘ वा ! डिसेंबरचा महिना आहे—मे नाही; बाहेर काय सुंदर हवा पडलीय ! ’

‘ बाहेर पडली असेल सुंदर हवा; पण माझ्या हृदयात मात्र ज्वालामुखी भडकला आहे ! ’ अशाच तऱ्हेचे काहीं तरी उत्तर देण्याचा त्याला मोह व्हावयाचा—पण तो तसाच आवरत असे.

माधव खुनाथच्या घरीं नेहमीं जाई. त्याच्याशीं अभ्यासा-संबंधीं व इतरहि विषयांवर तासन् तास बोलत राही. शान्ताशींहि अनेकदां दृष्टिभेदी होत असत. पण, घरातील जुन्या वळणाचे शालीन संस्कार म्हणा अथवा शान्ताचा लाजरा स्वभाव म्हणा, पण अद्यापपर्यंत त्याची प्रत्यक्ष ओळख झाली नव्हती; मग परिचय कुठला नि संभाषण कुठलें !

पण, तरुण मनाला कोणी ओळख करून द्यावी लागत नाही; परिचय वाढविण्यासाठीं कृत्रिम प्रयास करावे लागत नाहीत. हृत्संदेश आपले काम चोख रीतीनें बजवीत असतात. नेत्राच्या लेन्समधून घेतलेले फोटोग्राफ्स हृदयाच्या बॅकग्राउंडवर बरोबर उमटत असतात. वाऱ्यानें उडालेल्या नि रानात जाऊन पडलेल्या बीजाला कोणी खतपाणी घालवें लागत नाही. निसर्ग आपलें कार्य करीत असतो. प्रेमाच्या बीजाचेहि तसेंच असतें. शान्ता-माधवच्या प्रेमाचें बीज त्यांच्या नकळत रुजलें गेलें होतें. मात्र त्यांना अद्यापि अंकुर फुटले नव्हते. त्यांच्या मुग्ध प्रेमाची भाषा नेत्रांच्या मध्यस्थीनें चालली होती—पण, तीच भाषा वाचेनें बोलावी—अंतःकरणाचीं

कवाडें खोलवीत असें त्यांना खूप खूप वाटे. त्यासाठी ते दोन जीव अगदीं आतुर झाले होते.

—पण, हे असें किती दिवस चालणार? निसर्गाचा अंमल बाह्यसृष्टीवर चालत असतो, त्याप्रमाणे तो मनावरहि चालतो.

माधवला वाटायचे—

शान्ताशीं आपणाला कधींच का बोलायला मिळणार नाहीं?—

शान्ताला वाटायचे—

—काय वाटायचें कोणाला ठाऊक ! पण काहीं तरी वाटायचें हें मात्र खास !

तपश्चर्या ऋषिमुनींच्याच फळाला याव्यात, आणि तरुण प्रेमिकाच्या येऊं नयेत असे थोडेंच आहे !

त्याप्रमाणे एके दिवशीं माधवचीहि तपश्चर्या फळाला आली; त्याची हृदय—देवता त्याला प्रसन्न झाली; पण या देवतेने “ वर माग ” असा कौल दिला नाही. तर—

त्याचें असे झाले—

नेहमींप्रमाणे माधव रघुनाथकडे गेला होता—म्हणजेच शान्ताचें दर्शन व्हावे यासाठी त्याच्याकडे गेला होता; पण तो त्याच वेळीं कुठें तरी बाहेर गेला होता. घरांत त्याची आई स्वयंपाक करण्यात गुंतली होती. वडील असेच कुठें तरी कामानिमित्त बाहेर गेले होते. शान्ता मात्र दिवाणखान्यात अभ्यास करीत बसली होती.

माधव दिवाणखान्यात आला. रघुनाथ त्याला कुठेच दिसला नाही—पण त्याला हवें असलेलें माणूस मात्र तिथें बसलेलें आढळलें. त्याला हवें होतें तें मिळालें.

शान्ताशीं बोलण्याची मोठीच संधि प्राप्त झाली होती.

पण, तिच्याशीं बोलण्याचें धैर्य मात्र त्याला झालें नाही.

त्यानें ओळखलें कीं, रघुनाथ घरीं नसावा—

आणि त्याला असेंहि वाटलें कीं, खुनाथ घरीं नाहीं हें दिसत असतांहि ' तो घरीं आहे का ? ' असें शाताला विचारणे म्हणजे शिष्टाचाराचा भंग करणे आहे. पण, आपण काहींच न बोलतां निघून गेलों तर तोहि एक प्रकरचा शिष्टाचाराचा भंगच नाहीं का ?

आणि म्हणून त्यानं बोलण्यासाठीं जिभेची कांहीं तरी चाळवा-चाळव केली. पण ते शब्द ओठाची सीमा ओलाडू शकले नाहींत.

तो आल्या पावलीं तसाच माघारीं जायला निघाला.

इकडे शान्ताची स्थितिहि मोठीच चमत्कारिक झाली होती. माधवला समोर पाहताच तिच्या मनाचा खूपच गोड गोंधळ उडाला होता. माधवऐवजीं दुसरें कोणी असतें, तर आपण इतकें काहीं वावरलों नसतो असें तिला एकदा वाटले, आणि मग आता आपण काय केले पाहिजे हाहि विचार तिच्या मनात लागलीच येऊन गेला. माधवशीं आपण बोलले पाहिजे का, आणि न बोललों तर ?-शिष्टाचाराला सोडून नाहीं का होणार ते ?-शिवाय तेवढ्या-वरूनच माधवने आपला अपमान झाला अशी काहीं तरी कल्पना करून घेतली तर ? त्याचा गैरसमज मग कोण काढील ?-आणि मग तिच्या मनाचा अधिकच गोंधळ उडाल्यासारग्वे झालें.

त्या अवस्थेत असल्यामुळें ती काहींच बोलली नाहीं. माधव आतां दारापर्यंत जाऊन पोचला होता. शान्ताचा ऊर जोरजोराने धडधडत होता. तिला कोठून अवसान आलें कोणास टाऊक —

“ दादा बाहेर गेलाय् ; पण येईलच इतक्यात ! ” शान्ताच्या तोंडून शब्द बाहेर पडले.

माधव जागच्या जागींच थक्कला !

आणि मग तो का थक्कला हे शाताच्या काहींच लक्षांत आलें नाहीं.

कारण, आपण काय बोललों हें आपल्या हृदयाच्या धडधडीमुळें आपणाला कांहींच ऐकायला आलें नाहीं, असें तिला वाटलें.

माधव काहीं एक न बोलता एका खुर्चीवर जाऊन बसला.

शान्तानें म्हटलें होतें कीं, रघुनाथ आता इतक्यातच येईल म्हणून—
पण, कदाचित् त्याला उशीर झाला तर ?

तर मग आपणाला आजचीं हीं गणितें कोण समजाऊन देईल ?
आणि हीं गणितें आज शाळेंत करून तर वेळींच गेलं पाहिजे !—

आणि मग तिला फारच अस्वस्थता वाटूं लागली.

तिला वाटले—

तिला काय वाटलें ते तिने चटकन् बोलून दाखविलें—

“ एवढी आलजिब्र्याचीं गणितें देता का समजाऊन ? ”

माधवला भास झाला कीं—कुठें तरी आकाशवाणी झाली म्हणून !
त्यानें भोवतालीं पाहिले—

शान्ता त्याच्याकडे चोरट्या नजरेनें पहात होती.

माधवाने तिच्या हातातील आलजिब्रा घेतला आणि त्याच वेळीं—

तिच्या बोटाचा त्याच्या बोटांना स्पर्श झाला. त्या प्रथमस्पर्शानें
जें काहीं व्हायचें तेंच झाले ! आणि मग शान्ताला वाटले—

—कां—माधवराव किती किती चागले आहेत ! कसे अगदीं
एखाद्या कसलेल्या मास्तराप्रमाणे—इश !—मास्तराप्रमाणे नाहीं
काहीं—अगदीं एखाद्या प्रोफेसराप्रमाणें गणितें समजावून देतात !

आणि हे विचार मनात आले त्या वेळीं का कोण जाणे, पण
तिच्या गालांवर खूपच लाली चढली नि तिचा ऊर अधिकच
धडधडू लागला. आजपर्यंत ज्या गणिताचा ती द्वेष करित होती,
त्याचे ती आता मनांतल्या मनात आभार मानूं लागली.

अन् मग त्यानंतर तीं दोघें आयुष्याचीं गणितें सोडविण्याचा
प्रयत्न करूं लागलीं. त्याच वेळीं त्यांना आढळून आलें कीं,
पुस्तकांतलीं कठीण गणितें सोडविणेहि पुष्कळदां सोपें असतें; पण
आयुष्यातलीं गणितें फारच कठीण असतात. काहीं काहीं वेळां तीं

मुळीच सुटत नाहीत. त्यातून प्रेमाच्या गणितांनी तर त्यांना एक नवीनच सृष्टि दिसली. त्यांना आढळून आलें कीं, प्रेमाच्या अंक-गणितात वजाबाक्या कधीच नसतात; त्यात फक्त बेरजा निः गुणाकारच असतात. हें असें का याचें कोडें मात्र त्यांना सुटलें नाहीं. तें सोडविण्याची 'किल्ली' किंवा 'वाटाड्या' त्यांना कुठल्याहि पुस्तकाच्या दुकानात नि ग्रंथालयात सापडला नाहीं. आणि मग शेवटीं त्यांनीं आपल्या हृदयाचीच कपाटे शोधून पाहिलीं. अन् मग त्यांना तो 'वाटाड्या' सांपडला; पण, त्यामुळें तीं दोघें अधिकच गोधळलीं, कारण त्यात त्यांना प्रेमाच्या गणिताची 'रीत' सांपडली होती; पण त्याचे उत्तर त्यांना हवें होतें तें मिळूं शकलें नाहीं. तें उत्तर त्यांना मोठे चमत्कारिक वाटलें. कारण, त्यांनीं कल्पनाहि केली नव्हती कीं, अशा तऱ्हेच्या समाजांतील रूढीचे आणि जातिभेदाचे हातचे धरावे लागत असतात. आणि ते हातचे धरले म्हणजे त्यांना त्याच्या प्रेमाचें उत्तर 'शून्य' मिळत होते. त्यांना वाटूं लागले त्याहून एखादी निराळी 'रीत' नाही का प्रेमाचं गणित सोडवायला ?

सामाजिक रूढी—जातिभेद—प्रेम !

कधीच का या तिघांचे ऐक्य होणार नाहीं ?

याच्या ऐक्यासाठीं तरुण मनाचे आणखी किती बळी पडणार आहेत ?

याचें ऐक्य होत नाहीं म्हणून जीवनाचा डाव कुजत का ठेवायचा ?

सामाजिक चालीरीती नि जातिभेद याचें ऐक्य होत नाहीं म्हणून तरुण युग्माचे बळी का देत बसायचे ?

जातिभेदाचीं बंधनें म्हणजे—क्षितिजाचीं बंधनें नव्हेत ! ती तोडलीच पाहिजेत.

माधव नि शान्ता—दोघेंहि सुशिक्षित होतीं—स्वतंत्र विचाराचीं होतीं; त्यांना हीं सामाजिक कृत्रिम बंधनें मान्य नव्हतीं. बंडाचा झेंडा उभारून क्रांति घडवून आणावयाची, असेंच त्यांनीं ठराविलें.

पण —

नियती दुसरेच डाव खेळत होती !

त्याच सुमाराला माधवचा एक बालमित्र सुधाकर इंग्लंडहून उच्च पदवी घेऊन आला होता.

योगायोगाने जगात अनेक घटना घडत असतात. अशाच योगायोगाने शांता—सुधाची ओळख झाली.

या ओळखीला माधवच कारणीभूत झाला होता.

सुधाकर आणि माधव एकाच झऱ्यातून निघालेले दोन प्रवाह ! शरीरें दोन—पण, मन मात्र एकच !

त्यांचें अकृत्रिम प्रेम पाहून शातालाहि कधीं कधीं मत्सर वाटे; पण, तो फार वेळ टिकत नसे.

सुधाकरचा स्वभाव, गुण, आवडीनिवडी साऱ्या काहीं माधवासारख्याच होत्या. अर्थात् शाताला सुधाकर आवडत असे. त्याच्याशींहि ती मनमोकळेपणानें बोले, हंसे, खेळे, फिरावयास जाई.

पण, शाताच्या या मोकळेपणामुळेच सुधाकराच्या सुप्त भावना जागृत झाल्या. नकळत त्याचें तिच्यावर प्रेम वसत चालले. त्याला माहित नव्हते कीं, माधवाचें तिच्यावर प्रेम होतें आणि शाताहि माधवावर अनुरक्त होती. त्याच्यातील जातिबंधनामुळेच सुधाच्या मनाला तो प्रश्न कधींच शिवला नाही. इंग्लंडात राहिल्यामुळे बौद्धिक प्रेमाची त्याला माहिती झाली होती आणि तशाच प्रकारचें त्या दोघांचे प्रेम असेल असें तो समजून चालला होता.

सुधाचा प्रेमवृक्ष अशा प्रकारे फोफावत होता. माधवला त्याची कल्पना नव्हती—शान्तालाहि नव्हती !

एके दिवशीं सुधाकरणे शान्ताऐवजीं प्रथम माधवपुढेंच आपलें अन्तःकरण खुलें केलें.

माधवच्या मनाला मनस्वी धक्का बसला.

शान्तावरील आत्यंतिक प्रेमामुळे सुधाकर वेडा झाला आहे हें माधवला समजून चुकलें; आणि त्याबरोबर त्याला हेंहि समजून चुकले कीं, शान्ताच्या नि आपल्या विवाहाच्या मार्गांत जितके अडथळे आहेत तितके शान्ताच्या नि सुधाच्या लग्नात नाहीत. त्याच्या मार्गांत जातिभेदाची धोंड नाही. शिवाय सधा इंग्लंड-रिटर्न्ड आहे !

एका भावाच्या हातून दुसऱ्या भावाचा वध होण्याचा प्रसंग निर्माण व्हावा—ही दैवगति कीं, जगाची नियति ?

माधवचें मन सुन्न झाले—हृदय बधिर झालें !

मित्रप्रेम कीं प्रेयसी—प्रेम ?

कोणाचा त्याग करावयाचा नि कोणाचा स्वीकार करायचा ?—

माधव—

तोहि एक मानवी प्राणीच होता, तरुण होता. ज्या प्रेमाची त्याने आजपर्यंत जोपासना केली, ज्या भावना त्याने जिवापाड जतन करून ठेवल्या, त्याचा आपल्याच हातानें खून करावयाचा ?—त्याचे एक मन म्हणत होते—मित्र असला म्हणून काय झालें ? माझ्या प्रियतमेवर प्रेम करायचा त्याला काय अधिकार ? अन् मी तरी काय म्हणून त्याच्यासाठीं माझ्या प्रेमाचा त्याग करायचा ? मित्र काय—एक नाहीं हजार मिळतील—पण प्रियतमा—प्रेम—एकदाच करायचें असते ! छट् ! तें काहीं नाहीं ! शान्ताच्या प्रेमापुढे मी मित्रप्रेम जाणत नाहीं—पण, दुसरें मन त्याला लागलीच म्हणे : वेडा आहेस तूं—सुधा कराला काय माहित कीं, तुझे शातावर प्रेम आहे म्हणून एखाद्या फुलपांखराला अमुक एका फुलावर बसूं नकोस असे

कसं म्हणतां येईल ? आणि समजा, सुधाला तें माहित असतं—तरी प्रेमाला बंधन कोण घालूं शकणार ?—माझ्याइतकंच सुधाचं शातावर प्रेम आहे. स्वार्थाला बळी पडून मीं जर शान्ताची अभिलाषा धरली, तर सुधाला काय वाटेल ? त्याच्या मनाची अवस्था काय होईल ? शिवाय जातीनं ती त्याला जितकी जवळ आहे, तितकी मला आहे का ? सुधाची फसवणूक केली तरी शांताचे आई—बडील नि प्रत्यक्ष तिचा भाऊ—आपला स्नेही हा तरी आपल्या विवाहाला कधीं संमति देईल का ? प्रेमाचं गणित सोडवताना हे हातचे वेगळून कसं चालेल ?

पण शान्ताला काय वाटेल ? मी तिचा विश्वासघात केला असंच नाहीं का तिला वाटणार ?

माधवाला अगदीं वेड लागण्याची पाळी आली. त्यानें खूप खूप विचार केला त्याचा. त्याला कांहींच मार्ग सापडला नाहीं ! आणि मग शेवटीं व्हायचें तेंच झालें !

शान्ता-सुधाच्या विवाहांत त्यालाच पुढाकार घ्यावा लागला—

प्रेमाच्या होमकुंडात त्यानें आपला स्वतःचा बळी दिला आणि त्याच होमकुंडांतील अग्नीला साक्ष ठेवून शान्ता-सुधानें शपथा घेतल्या.

त्या होमकुंडात तो ज्या आहुति देत होता त्यांतच शान्ता—माधवच्या भग्न प्रेमाच्या आहुतीहि आपण देत आहोंत याची सुधाला कल्पनाहि नव्हती. त्यानें जर शान्ता—माधवकडे नीट निरखून पाहिले असतें, तर त्याला त्या होमकुंडांतदेखील त्यांच्या भावना धडधड जळत असलेल्या दिसल्या असत्या !

दोन पिढ्यांतील अन्तर

शहाण्यांनीं टेबलावरचे कागद उचलले, कोट नीट सांवरला शर्टाचें वरचें बटन लावलें आणि शेजारच्याच संपादकाच्या खोली कडे ते वळले.

संपादकाच्या खोलीचें दार त्यांनीं हळूच उघडलें आणि आत प्रवेश केला. संपादकांनीं हातांतील वर्तमानपत्रांतून डोकें वर काढलें आणि जाड भिंगाच्या चष्म्यातून त्यांनीं शहाण्यांकडे पाहिल्यासारखे केलें व पुन्हा तोड वर्तमानपत्रांत खुपसलें.

शहाण्यांनीं आवंढा गिळला व भीत भीत म्हटलें,

“ श्री. किरकिऱ्याची गोष्ट मीं वाचून पाहिली; पण तें चांगली नाही. ”

“ च् ! च् ! काय झालेंय तिला ? ” संपादकांनीं हातांतील वर्तमानपत्र एकदम खालीं फेकीत व खुर्चीवर नीट सांवरून बसत किंचित् रोपानें व त्रस्तपणानें विचारले, “ काय वाईट आहे त्या गोष्टींत ? ”

“ सर्व काहीं. तिच्यात वास्तवता नाही, सुसंगति नाही, नाट्यात्मता नाही, कीं ध्येयनिष्ठाहि नाही. अवडंबरच फार माजवलं आहे. प्रसंगनिर्मितीहि फारशी नाही; शिवाय कथानक देखील अगदीं गचाळ आहे; लेखनपद्धति जुनाट वाटते, आणि लेखकाला जीवनाची काहीं जाणीव असावी असं हि वाटत नाही. ”

संपादकाच्या कपाळावर आड्याचे जाळे अधिकच पसरले. त्यानीं आपल्या टक्कल पडलेल्या डोक्यावरून हात फिरवीत शहाण्यांना विचारले,

“ तुमचं वय किती आहे, शहाणे ? ”

“ चोवीस. ”

“ अन् किरकिऱ्यांची आज साठी उलटून गेली आहे म्हटलं ! मी शाळेत असल्यापासून नि तुमचा जन्म होण्याच्या आधीपासून किरकिरे लघुकथा लिहीत आहेत हें माहित आहे का तुम्हाला ? हरिभाऊंनीं काढलेल्या “ करमणूक ” मासिकाच्या पहिल्या अंकात किरकिऱ्याची गोष्ट प्रसिद्ध झाली आहे हें तुम्हाला कसं माहित असणार ? तुमचा जन्महि झाला नव्हता त्या वेळीं; अन् त्यावेळपासून किरकिऱ्याच्या गोष्टीशिवाय करमणूक, मनोरंजन, नवयुग या मासिकांचा एक अंक निघाला नाही. अन् तुम्ही मला शिकवता-कीं त्याच्या गोष्टींत जीव नाही म्हणून ! ”

“ त्या वेळचा काळ निराळा होता. आता—” शहाण्यांनीं बोलण्याचें धाडस केले; पण त्यांना अडवून संपादकमहाशय उद्गारले,

“ म्हणून काय झालं ? किरकिऱ्याच्या गोष्टींनीं महाराष्ट्राला एके काळीं वेड लावलं होतं. अन् त्यांच्या गोष्टींना तुमच्यासारख्या अजाण पोरानं नावं ठेवावीत ? तुमच्यासारख्यांनीं त्याच्या पायापाशीं बसून धडे घ्यावेत इतकी त्याची योग्यता आणि तपस्या थोर आहे, समजलात ? सहसंपादकाच्या खुर्चीवर बसलांत म्हणून काहीं तम्हाला

त्याच्या थोरपणाला खाली ओढण्याचा अधिकार मिळालेला नाही.”

शहाणे क्षणभर स्तब्ध राहिले. त्यांच्या मनांत मोठीच खळबळ उडाली असावी असे त्यांच्या चर्येवरून अगदी स्पष्ट दिसत होते. ते अगदी तरुण होते. कॉलेजांतून पदवी घेऊन ते नुक्तेच बाहेर आले होते. अगदी हुशार व चलाख, शिवाय गाढ व्यासंगी नि अभ्यासू म्हणून त्यांना “ दिवाकर ” मासिकासारख्या महाराष्ट्रांतील अव्वल दर्जाच्या मासिकावर सहसंपादकाची जागा मिळाली होती. त्याचे वाचन अद्यावत् होते. पुरोगामी विचारसरणीचे नि वाचकाना काहीं तरी नवीन खळबळ उडविणारे नि विचारप्रवर्तक वाङ्मय पुरवावे या विचारसरणीचे ते होते. अर्थात् श्री. किरकिऱ्यासारख्या एका जुन्या व कसलेल्या कथालेखकाची लघुकथा जुनाट वळगाची व प्रतिगामी स्वरूपाची म्हणून त्यांनी तिच्याबद्दल नापसंती व्यक्त करावी हे साहजिकच होते; पण “ दिवाकर ” मासिकाचे संपादक श्री. सहस्रबुद्धे हे मधल्या पिढीचे असल्याकारणाने व साधारणतः त्याचा कल जुन्या वाङ्मयाकडेच असल्याकारणाने त्यांना शहाण्याची विचारसरणी पट्टे नये यात नवल काहींच नव्हते. पण असे असले, तरी शहाण्यांची विचारसरणी धुडकावून लावण्याचेहि त्यांच्यात धैर्य नव्हते. शहाण्याच्या बुद्धिमत्तेचे सामर्थ्य त्यांना नाकबूल नव्हते, आणि म्हणूनच त्यांच्याशी वादविवाद करण्यात त्यांना कमीपणाहि वाटत नसे, किंवा त्यात एखादवेळीं हार खावी लागली, तरी त्याविषयी त्यांना खंतहि वाटत नसे.

आजचाहि प्रसंग असाच होता.

किरकिरे जुन्या पिढीतले खंदे लेखक असतील, त्यांच्या लघुकथांनीं एकेकाळीं साऱ्या महाराष्ट्राला वेड लावले असेल, प्रत्यक्ष “ दिवाकर ” मासिकाच्या अभ्युदयालाहि त्याचें लिखाण कारणीभूत झाले असेल; पण, आजची त्याची लघुकथा शहाण्यांच्या दृष्टीनें अद्यावत् नव्हती,

आणि म्हणूनच त्यांनी तिच्यावर नापसंतीचा शिक्षा मारला होता व त्यावरच वाद माजला होता.

शहाण्यांनी स्वसमर्थनार्थ आजच्या वाचकवर्गाची भूक काय आहे व त्यांना कोणते खाद्य दिले पाहिजे ही गोष्ट अतिनम्रतापूर्वक सहस्रबुद्ध्यांना सांगितली. ते म्हणाले—

“ किरकिऱ्यांच्या बाबतीत तुमचं म्हणणं एक वेळ खरंही असू शकेल; पण आज आपणाला अद्यावत् वाङ्मयाचीच आवश्यकता आहे. माझ्या म्हणण्याचा आशय इतकाच की, आपल्या वाचकांना आतां नवीन दृष्टिकोणाच्या लघुकथा हव्या आहेत, त्यांना जुन्या चळणाच्या आणि ‘ राजा-राणी ’ छाप्याच्या कथा वाचण्याचा आता वीट आला आहे; असं असतांना आपण तशाच तऱ्हेचं प्रतिगामी स्वरूपाचं वाङ्मय त्यांच्या गळ्यांत उतरवण्याचा प्रयत्न करणं म्हणजे आपल्या वाचकवर्गाची वाङ्मयिन भूक दडपून टाकण्यासारखं होणार आहे. यासाठीं मला वाटतं, अशा प्रकारचं वाङ्मय आजचे तरुण लेखकच निर्माण करू शकतील. तांच्या रक्ताच्या नि पुरोगामी विचारसरणीच्या लेखकांनाच आजच्या वाचकवर्गाची नाडी पुरेपूर समजली आहे. प्रो. फडके काय किंवा खांडेकर काय, यांना तरुणांचीं मनं चागलींच माहित आहेत. आणि म्हणूनच त्यांच्या कथा—कादंबऱ्यांवर आजच्या वाचकवर्गाच्या उड्यांवर उड्या पडत आहेत.—”

“ पुरे झालं तुमचं हें फडके-खांडेकर पुराण ! हें कांहीं “समाजस्वास्थ्य”चं ऑफिस नाही. आमचा वाचकवर्ग कोणता आहे आणि त्याला काय हवं हें आम्हाला चागलंच माहित आहे. पुरोगामी वाङ्मयाचा अन् लेखकांचा बडेजाव माझ्यासमोर नको आहे. पांचट आणि शृंगारिक वाङ्मयाची गटारगंगा वाचकांच्या घशांत ओतली म्हणून कांहीं कोणी पुरोगामी लेखक बनत नसतो, समजलांत ? ”

“बरं राहिलं. मला जें वाटलं तें सांगितलं. मग काय ? किरकिऱ्यांची गोष्ट पाठवूं ना ‘साभार परत’ म्हणून ?—”

“काय—काय म्हणालांत ? किरकिऱ्यांची गोष्ट परत पाठवतां ? शुद्धीवर आहात का तुम्ही ?—छट् ! हा किरकिऱ्यांचा अपमान—नव्हे “दिवाकरा”चा हा कमीपणा आहे. राहूं द्या तें हस्तलिखित इथंच; मी स्वतःच वाचून काय तो निर्णय ठरवतो.”

*

*

*

शहाणे खोलींतून बाहेर पडले व आपल्या टेबलाशीं येऊन त्यानीं इतर हस्तलिखिते वाचावयास सुरवात केली.

शहाणे निघून जाताच सहस्रबुद्धे ते निघून गेलेल्या दाराकडे शून्य दृष्टीनें पाहताच राहिले. त्यांच्या अंतश्चक्षूंसमोर शहाण्याची अस्पष्ट मूर्ति दिसत होती व कानावर त्याचे शब्द आदळत होते. ‘तारुण्य ! तारुण्याचा नि बुद्धिमत्तेचा अहंकार भरला आहे. व्यवहार नि जगाचा अनुभव नाही त्याला अजून ! पण, पोरांत कांहीं तरी पाणी आहे खास !’ सहस्रबुद्ध्यांच्या कानांवर कुटून तरी हे शब्द पडत होते.

शहाण्याबद्दल कधीं कधीं त्यांना मत्सर वाटे. शहाणे जें बोलत तें खरेंच असे. त्याचे विचार त्यांना पटत नसत, पण ते नाकारण्याचें धैर्य त्यांना होत नसे. आपलीच विचारसरणी जुनाट आहे, आपण तारुण्याच्या सीमेपलीकडे पुष्कळ मजल मारली आहे. एके काळीं आपण तरुण असलों आणि तरुणांचीं मनं काय असतात हें आपणाला माहित असलें, तरी आजच्या तरुणांचीं मनं आपणाला कुठें माहित आहेत ? एवढ्या कालावधींत त्यांची भूक, त्यांच्या आशा—आकाक्षा कांहींच का वाढल्या नसतील ! शिवाय—शिवाय हरिभाऊ—पूर्वकालीन वाङ्मय नि हरिभाऊंच्या काळातील आपण वाचलेले वाङ्मय यात देखील जमीन अस्मानाची तफावत नव्हतीच का ?—मग आपणाला

तरी हरिभाऊ—पूर्वकालीन वाङ्मय कुठें आवडत होतें ? आपण देखील आपल्या काळातील वाङ्मयाची तरफदारी करीत नव्हतों का ? मग शहाण्यांनीं देखील 'आजच्या' वाङ्मयाची तरफदारी केली म्हणून आपण इतकें अस्वस्थ का व्हावें ?—किरकिऱ्याची गोष्ट त्यांनीं नापसंत केली म्हणून ? हेंच आपल्या अस्वास्थ्याचें एकमेव कारण असूं शकेल का ? कीं दुसरें काहीं आहे ?—पण छे, पुरोगामी वाङ्मय म्हणजे काहीं पाचट नि शृंगारिक वाङ्मय नव्हे ! हे पुरोगामी वाङ्मय कसलें—हें समाजाचें शील विघडवणारें अधोगामी वाङ्मय आहे. शहाण्यांना काहींच कळत नाहीं. वारं प्यालेल्या वासराप्रमाणें त्याची ती विचारसरणी आहे झालें ! अविचार आहे हा नुसता ! त्यांना अजून चार ओळी नीटशा लिहिता येत नाहीत. फ्राइड, इब्सेन नि शॉ याचा आधार घेतल्या-खेरीज त्यांना बोलता येत नाहीं. जगाचा अनुभव तरी काय आहे तसा त्यांना ? त्यांच्याकडून अकल घेण्याइतके काहीं अजून आम्ही बेअकली झालों नाहीं; सपाट जमिनीवरची मऊ लुसलुशित हिरवळ दिसायला गोजिरवाणी दिसत असली, तरी वृक्षाचा भव्यपणा काहीं तीत नसतो.

—पण तें काहीं जरी असले, तरी खरोखरच जर का शहाणे म्हणतात त्याप्रमाणे किरकिऱ्यांची गोष्ट अगदींच सामान्य नि जुनाट वळणाची असली तर ?—पण शक्य तरी आहे का हें ? किती झालें तरी किरकिरे हे खंदे लेखक आहेत. सूर्य मावळला तरी काहीं लागलीच काळोख पडत नसतो. तसेंच त्याच्या प्रतिभेचेहि असूं शकेल. पण, आतां मेंदूला अधिक ताण देण्यांत काहींच अर्थ नाहीं. किरकिऱ्याची गोष्ट आपण स्वतः वाचून शहाण्याच्या शहाणपणाची गुर्मी चागलीच उतरावयाची; त्याशिवाय आपणाला समाधान वाटणार नाहीं. पण खरोखरच जर का—

त्याच्याच्याने आतां अधिक विचारच करवेना. त्यांनीं किर-

किऱ्यांचें हस्तलिखित हातात घेतलें, चष्मा नीट डोळ्यावर बसविला व एकाग्रतेन ते ती लघुकथा वाचूं लागले. एकदोन परिच्छेद होतात न होतात तोंच त्यांना कसेसेच वाटूं लागलें; शहाण्यांच्या तोंडावर फेकण्यालायक एकहि वाक्य, एकहि कल्पना किंवा एकहि प्रसंग त्यांना किरकिऱ्यांच्या गोष्टींत सापडेना. त्याच्या चर्येवर निराशेची दाट कृष्ण-छाया पसरली. पण तेवढ्यानेच ते निराश होण्यासारखे नव्हते. त्याचें मन म्हणत होतें, ‘एवढ्यानेच काय झाले आहे—आताच कुठे हा कथेचा प्रारंभ आहे. रंग भरायला अद्यापि पुष्कळच अवकाश आहे!’ अशी स्वतःच्या मनाची समजूत करून घेऊन त्यांनीं पुढे वाचावयास आरंभ केला. पण छे ! उत्तरोत्तर त्यांची निराशाच होत गेली. त्याचे मन किरकिऱ्यांच्या गोष्टींत कुठेच रमेना. ते मनात म्हणूं लागले, “ही माझी स्थिति, मग शहाण्यांना काय वाटले असेल ? कितीहि झालें तरी तें तरुण रक्त आहे. त्याचेच म्हणणें बरोबर आहे तर—”

*

*

*

शेवटीं शहाण्यांचाच विजय झाला व तो मोठ्या कष्टानें सहस्र-बुद्ध्यांना कबूल करावा लागला. किरकिऱ्यांची प्रतिभा खरोखरच का नष्ट पावली ? मोठाच धक्का बसला त्यांच्या मनाला ! कोण ही मराठी वाङ्मयाची हानि ! पण छे ! असें होणे शक्य नाही. किरकिऱ्यांनीं घाईघाईनें ही गोष्ट लिहिली असेल किंवा त्या वेळीं त्याचें चित्त तरी ठिकाणावर नसेल. त्याशिवाय त्याच्या हातून इतकी भिकार—काय म्हणालो आपण “भिकार ?”—सहस्रबुद्ध्यांच्या अंगावर शहारेच उभे राहिले ! ज्या रत्नाकरातून माणिक—मोत्ये बाहेर पडलीं, त्याच समुद्रांत गारगोठ्याहि असूं शकतात तर ?—त्यांना कसेसेच वाटूं लागलें. त्यांनीं स्वतःचा पराभव कबूल केला; पण किरकिऱ्याची प्रतिभा नष्ट झाली ही गोष्ट मात्र त्यांना मुळींच पटेना !

शहाण्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे किरकिऱ्यांची गोष्ट परत करणें

प्राप्तच होतें. आपल्या वाचकांना ती मुळीच आवडणार नाह याचीहि त्यांना पुरेपूर कल्पना आली. क्षणभर त्यांना वाचकांच मनस्वी संतापहि आला. भारीच चोखंदळ झाले आहेत वाचक असेंच त्यांना वाटलें; त्यांना गुणांची पारखच नाही, पांचट वाढ्या वाचण्याची त्यांना संवय झाली आहे, त्याची दृष्टीच बिघडत आहे आणि सरतेशेवटीं समाज अधोगतीला जात आहे व त्याच कारण आजचें वाङ्मय व तें प्रसिद्ध करणारीं मासिकें-साप्ताहिकें हींच आहेत असे म्हणून ते सर्वोवरच संतापले.

या अवस्थेतच त्यांनीं शहाण्यांना हाक मारली. आपल्या इच्छे विरुद्ध किरकिऱ्यांची गोष्ट नाइलाजाने छापवी लागणार असे शहाण्यांना वाटत होतें. पण 'किरकिऱ्यांची गोष्ट परत पाठवा हे सहस्रबुद्ध्यांचे शब्द ऐकून त्यांना आश्चर्याचा मोठाच धव बसला व ते त्याच्याकडे क्षणभर स्तिमित नजरेनें पाहूं लागले.

“ पाहतां काय असे माझ्याकडे टवकारून ? परत पाठव म्हणून सांगितलं ना ती गोष्ट ? छापयला कांहीं सांगितली नाही ! संपादकांच्या प्रत्येक शब्दात संतप्तपणा, तिरस्कार व उपरोध भरत होता. तें ऐकून शहाण्यांना समाधान वाटलें-विजयाचे तेज त्यांच चर्येवर चमकून गेलें.

पण ती गोष्टहि सहस्रबुद्ध्यांच्या दृष्टीतून निसटली नाही. शहाण्यांचा विजय त्यांना सहन होत नव्हता. आपला पराभव झाल तोच खरा ठरला याचा गर्व त्यांच्या चर्येवर उमटला व आपणात खिजविणारी चमक त्यांच्या डोळ्यांत दिसत होती असेंच त्यांना वाटलें. त्यांच्या अंगाचा संतापानें नुसता भडका उडाला; प स्वतःशीच चरफडण्यापेक्षां ते कांहींच करूं शकत नव्हते. त्या शहाण्यांचा कांहींच दोष नव्हता; दोन पिढ्यांतील तें अंतर होतें नव्याच्या नवलाईपुढें नि तेजापुढें जुन्याला नामशेषच व्हा

लागणार. स्वयंप्रकाशित तेजस्वी अरुणाच्या उदयानंतर परप्रकाशित चंद्राला काळोखांत दडी मारावी लागते हें निसर्गसिद्ध सत्य आहे.

सहस्रबुद्ध्यांनीं दीर्घ श्वास सोडला आणि ते इतर कामाकडे वळले. पण आज त्यांचें लक्ष कुठेंच लागेना. त्याच्या मनाची नुसती तळमळ चालली होती. शहाण्यांचीं मते खरोखरच का बरोबर आहेत ? आणि मग किरकिऱ्यांचें तें जळजळीत जीवन, खडतर अनुभव यांना कांहींच का महत्त्व नाही ?

तसेंच काहीं केवळ नाही. किरकिरेच आतां “पिकलें पान” झाले आहेत; आपल्या तरुण वयात त्यांना ज्या कल्पना सुचत, त्या त्यांना या वयात सुचणे शक्य नाही; आणि म्हणूनच पूर्वीप्रमाणें त्यांना आता सहजस्फूर्त लिखाण करता येणें अशक्य आहे.

सहस्रबुद्धे आतां बरेच शांत झाले होते. त्यांनीं टेबलाच्या खणांतून लेखनसाहित्य काढलें आणि स्वदस्तुराचें एक पत्र किरकिऱ्यांना लिहिले. अगदीं मित्रत्वाच्या नात्याने नकारात्मक मजकूर लिहिला. त्यांत भरपूर सहानुभूति आणि तळमळ व्यक्त झाली होती. आपली गोष्ट परत आल्याचें पाहून किरकिऱ्यांना काय वाटेल—या वयात ती परत आल्याबद्दल त्यांच्या मनाला किती यातना होतील याची त्यांना चांगलीच कल्पना होती. आणि म्हणूनच आपण ज्या हल्लवारपणानें दुःखवड्याचें पत्र लिहितों, त्याच नाजुक भावनेनें सहस्रबुद्ध्यांनीं किरकिऱ्यांना पत्र लिहिलें. कारण सहस्रबुद्धे एका नामवंत मासिकाचे संपादक असले, तरी ते प्रथम एक मानवी प्राणी होते !

*

*

*

सहस्रबुद्ध्याचें पत्र किरकिऱ्यांनीं मोठ्या जड अंतःकरणानें वाचले. त्यांच्या लघुकथेच्या हस्तलिखिताचें परत आलें बुकपोस्ट त्यांनीं तसेंच टेबलावर भिरकावून दिलें, आणि त्यांनीं आरामखुर्चीत आपला देह लोढून दिला व शून्यमनस्कतेनें ते कडीपाटाकडे पाहूं लागले.

किरकियाची देहयष्टि किरकोळच होती. साठी उलटून गेली असल्याकारणानें गालफडें बसलीं होती. डोक्याला भलें मोठें टक्कल पडलें होते. डोळ्यात मूळचें तेज असावे; पण वयोमानानें म्हणा अथवा आजच्या अनपेक्षित प्रकारामुळें म्हणा, त्यांत औदासीन्याची छटा दिसून येत होती. जगाचा अनुभव या प्राण्यानें खूपच मिळविला असावा; पण सारें जग धुंडूनहि त्याच्या मनाला हवें तें सापडलें नसल्याची निराशा त्याच्या चर्येवर प्रसृत झाली होती. या वेळीं तर त्याच्या मुखावर अनेकविध भाव उमटलेले दिसत होते.

त्याच्या मनांत विचार आला—याच क्षणीं आपणाला मृत्यु आला तर?—आपण काहींच गमावलें नाहीं असें होईल. जीवनांत आपण खूपच कीर्ति मिळविली आहे. सर्वसामान्य लेखकाला मिळणार नाहीत इतके पैसे आपण या लेखनावर मिळविले. आपल्या काळांतील लेखकाच्या अर्थप्राप्तीच्या मानानें आपणाला थोडेसे जास्तच पैसे मिळाले असेहि म्हटल्यास चालेल. आता आपला संसारखर्च आणि इतर व्याय यामुळे आपणाजवळ काहीं शिल्लक उरलीं नाही, हा भाग निराळा....

—पण आता ही अर्थप्राप्ति होण्याचीं चिन्हे नष्ट होत चाललीं आहेत. एकाहि प्रकाशकाकडून आता आपले येणे राहिलेलें नाहीं; जीवनातील हा एक गंभीर प्रश्नच निर्माण झाला आहे. संपादकाच्या दृष्टीनें आपल्या लिखाणांत दिवसेंदिवस निर्जीवपणा प्राप्त होत असल्याचें दिसून येऊं लागलें आहे.

पण—शेवटचा एकच आशातंतु होता तोहि आतां तुटला; त्याहि ठिकाणी त्याची दारुण निराशा झाली. त्याना जग शून्यवत् भासूं लागले.

त्याच विषण्ण मनःस्थितींत त्यांनीं सहस्रबुद्ध्यांकडून परत आलेलें हस्तलिखित टेबलावरून उचललें आणि उघडून वाचावयास

प्रारंभ केला. त्यांना वाटलें थोडासा फेरफार केला म्हणजे सहस्र-बुद्ध्यांना हीच गोष्ट खात्रीने आवडेल. कारण काहीं काहीं वेळेला कथानकाची सुरवात अधिक मनोवेधक केली, अगर शेवट थोडासा जास्त परिणामकारक केला, म्हणजे तीच गोष्ट सुंदर वटते असा त्यांना अनेकदां अनुभव आला होता; म्हणून त्या दृष्टीने ते ती गोष्ट वाचू लागले.

परंतु थोड्याच अवधीत सहस्रबुद्ध्यांची मित्रत्वाची टीका खरी आहे असें त्यांच्या प्रत्ययाला येऊं लागलें. गोष्टींत काहीं तरी उणीव आहे हे त्यांना चटकन् पटलें. पण काय ते त्यांना सुचेना. ती उणीव त्यांना भरून काढतां येईना.

विषय कथात्मक होता, माडणी अद्यावत् होती, भाषा ओघवती होती, रचना परिपूर्ण होती आणि शेवटहि चांगला होता; पण असें असूनहि त्यात उणीव होती.

किरकिऱ्यानीं आपली लघुकथा संपूर्ण वाचून काढली; प्रत्येक पान उलटताना त्यांच्या मनाला यातना होत होत्या. त्यात जीवनच नव्हते. निर्जीव वाटत होते सारे कथानक. कथालेखकाचें प्रतिबिंब त्यांच्या कथानकांत प्रतीत होत असतें असें ते नेहमीं म्हणत असत आणि अगदीं त्याचाच आज त्यांना पुरेपूर प्रत्यय आला.

ते आता बरेच अंतर्मुख झाले. तारुण्यातील जोम आता पुनरपि परत आणणें शक्य नाही याची त्यांना खात्री झाली. आपलें आजचे लिखाण आपल्या वयाप्रमाणेच निःसत्त्व, कमकुवत आणि निर्जीव निश्चिंतार हें अगदीं उघडच आहे. त्यांना जरा चमत्कारिकच वाटले. आपली एक गोष्ट परत आल्याबरोबर आपल्या मनात असल्या प्रकारचे विचार यावेत याबद्दल त्यांना नवल वाटले. आपण लेखनाला प्रारंभ केला त्या वेळीं देखील अशाच आपल्या सर्वच गोष्टी परत आल्याचे त्यांना आठवलें; पण त्या वेळीं आपण

आजच्यासारखे कष्टी झालो नाही, याचीहि त्याना स्मृति झाली. त्यावेळीं ते पुन्हां दुसऱ्या गोष्टी लिहीत, त्या परत आल्या तरी पुन्हां नव्या दमानें लिहित आणि संपादकांकडे पाठवीत.

त्या वेळीं त्यांना पूर्णपणे माहित होतें कीं, असा एक काळ येईल कीं, त्या वेळीं आपल्या गोष्टी बाजारात खात्रीनें खपू शकतील. पण त्यांना आतां असेंच वाटलें कीं, आपली शेवटची गोष्ट मात्र खपणें अशक्य दिसतें ! आणि हाच त्या काळांत आणि आजच्या काळांत फरक होता. आज ते हीच गोष्ट दुसरीकडे कुठें पुन्हां पाठवूं शकत नव्हते—किंवा नव्या दमानें दुसऱ्या गोष्टी लिहूं शकत नव्हते. याच ठिकाणीं आपला लेखनविराम आहे याची त्यांना पुरेपूर जाणीव झाली.

पुढें काय ? आपल्या लेखनाला खरोखरच का पूर्णविराम द्यायचा ? त्यांना एकहि नवीन कल्पना सुचेना आणि एखादी सुचलीच असती, तर ते आता ती कागदावर उतरवूं शकले नसते.

स्वतःभोंवतालच्या विचारांनीं त्याच्या मनाला भारीच शीण आला. ते आपल्या जागेवरून उठले आणि त्यानीं आळोखे पिळोखे दिले. मनाला खात बसण्यात काहींच अर्थ नाही, अन् यापुढें लिहिण्यांतहि आता कांहीं स्वारस्य राहिलें नाही असें त्यांना वाटूं लागलें. कुठें तरी बाहेर फिरून यावें असा त्यानीं विचार केला. रस्त्यावरची गजबज पाहून शीणलेलें मन तरतरीत होईल आणि आलेला थकवाहि नाहीसा होईल असें त्यांना वाटले.

*

*

*

बराच वेळपर्यंत ते उगीचच भटकत होते. या भटकण्यांतच वेळ कसा गेला हेंहि त्यांना समजलें नाही. ते शहरांतील एका बाजूच्या रस्त्याकडे वळले. थोडेसें चालून जाताच ते थकले आणि एका जुन्या पुस्तकाच्या दुकानांत शिरले. पुस्तकांचीं भरगच्च कपाटें पाहून त्यांच्या

मनाला बरेंच समाधान वाटलें. आपण आपल्या जगात आलों असें त्यांना झालें. तीं शेकडों पुस्तकें पाहून त्या पुस्तकांच्या लेखकांपैकीं दिवंगत लेखकांची भुतावळ त्यांच्या नजरेसमोर उभी राहिली. उध्वस्त विजयाचीं शेकडों प्रतीकें दिसूं लागलीं, हजारों आशा आकांक्षांचा चुराडा झालेला त्यांच्या नजरेला पडूं लागला; विसृतीच्या काळांत दडलेले लक्षावधि विचार त्या कपाटांतील धूळ खात पडलेल्या पुस्तकांत विखुरल्याचा त्यांना भास झाला ! प्रतिभावान लेखकांच्या कलाकृति त्या जुन्या पुस्तकांच्या दुकानांत धूळ खात पडल्या होत्या. चार-सहा आणे टाकतांच त्या मिळणें सुलभ झालें होतें !

पण आपलें एकहि पुस्तक या ढिगाऱ्यात नाहीं हें पाहून त्यांना समाधान वाटलें. आपण अशा प्रकारचीं जाडीं पुस्तकें लिहिण्याच्या भरीस न पडतां केवळ ललितलेखनाचीच कांस धरली हेंच बरें केलें, नाहीं तर आपली देखील हीच गत झाली असती असाहि विचार त्यांच्या मनात चटकन् येऊन गेला. पण हाय ! त्यांचा त्या दृश्यावर विश्वासच बसेना. त्यांनीं आपले डोळे पुनःपुन्हां चोळून पाहिले. त्यांच्या पुस्तकांच्या काहीं प्रती अगदीं कोपऱ्यांत तशाच धूळ खात पडलेल्या त्यांना आढळल्या !

त्यांचें तें पुस्तक चांगलेंच गाजलें होते. फारच वर्षे झालीं त्या गोष्टीला आतां. त्या पुस्तकाने त्यांना पैसा मिळाला नसला, तरी कीर्ति खूपच मिळाली होती. सारें जग त्यांच्या लिखाणामुळे वेडें झालें होतें. त्या काळीं दारिद्र्यामुळें उपासमार होत असली, तरी त्याची महत्त्वाकांक्षा दाडगी होती. प्रतिभा सतत जागृत होती. पण ते वैभवाचे दिवस आतां फार-फारच मागें गेले होते. ते दिवस आता पुनः येणें शक्य नव्हते.

त्यांनीं त्या पुस्तकांची मागणी केली. दुकानदारानें तीं कपाटातून बाहेर काढलीं व धूळ झाडली व तीं त्यांच्या हातीं दिलीं. त्यांच्या

कथासंग्रहाचे ते दोन भाग होते. त्यांनीं ते विकत घेतले. त्यांच्यात अनेक भावनाचें आदोलन उठलें. त्यांनीं पुस्तकाचीं पानें लो उघडून पाहिलीं नाहींत. आपणाला या वेळीं पूर्ण एकांत जे असोच एक चमत्कारिक विचार त्याच्या मनात आला. युण्यातील सुखस्वप्नात दंग होण्याची त्यांना इच्छा झाली. घरी येतांच त्यांनीं आपल्या खोलीला आतून कडी घातली दिवा लावून बराच वेळपर्यंत ते आपल्या जुन्या गोष्टी वाचत गेले. रात्रीचे किती वाजले याचेहि त्यांना भान लें नाहीं. पानामागून पाने भराभर ते वाचून काढूं लागले. वाचनाचा आनंद त्यांनीं जन्मात कधींच उपभोगला नव्हता. पणच का या कथा लिहिल्या, याचेहि त्यांना आश्चर्य वाटूं लें. त्या कथात तर्कवाद कमी असेल, जगाचे अनुभवहि तील; पण त्यात तारुण्यातील आडदाड खेळकरपणा खास होता, भेची उंच भरारी होती, जोरानें खळखळत जाणाऱ्या निश्चाराणें त्यात कथानकाचा ओघहि दाडगा होता. त्यात हृदयाची मळ होती. भावनेची खळखळ होती. स्वानुभूति होती.

त्याच्या मनात एक कल्पना आली—

या गोष्टी आपण तीस-पस्तीस वर्षांपूर्वी लिहिल्या आहेत. त्या तां कोणाच्याहि लक्षात असणे शक्य नाहीं. त्याच जर पुन्हा न काढल्या, आणि संपादकाकडे पुन्हा प्रसिद्धीला पाठविल्या ?—तर काय हरकत आहे त्याला ?

त्याचे त्यांनाच हंसूं आले. जुन्या गोष्टी पुन्हा प्रसिद्ध करणें त्या स्वप्नातहि येणे शक्य नव्हते. ती कल्पनाच करणे अशक्य . पण, एक गंमत म्हणून करायला काय हरकत आहे ?

*

*

*

शहाण्यांनीं घाईघाईनेंच संपादकांच्या खोलींत प्रवेश केला आणि

म्हटले—“ किरकिऱ्याची एक नवी लघुकथा आली आहे; फार चांगली आहे ती ! ”

सहस्रबुद्ध्यांच्या डोळ्यात समाधानांचे तेज चमकले “ काय ? काय म्हणालात तुम्हीं ?—फारच चांगली आहे ! ”

“ होय-खरंच चांगली आहे. मी आतापर्यंत हजारों गोष्टी वाचल्या असतील; पण, माझ्या डोळ्यातून अश्रू काढणारी हीच पहिली लघुकथा आहे. ”

“ पण तुम्हीच म्हणत होतात ना कीं आजकालच्या वाचकांना हवं असलेलं वाङ्मय आजचे तरुणच लिहू शकतील म्हणून ! ”

“ माझी ती भूल होती. किरकिऱ्याची ही गोष्ट आजकालच्या कोणाहि पुरोगामी लेखकाच्या गोष्टीपेक्षा सरस आहे. ”

सहस्रबुद्ध्यांना मनस्वी आनंद झाला. शहाण्यांना आपली चूक कबूल करावी लागली याचेहि त्यांना समाधान वाटत होतं. सहस्रबुद्ध्यांकडून आलेले साभार स्वीकाराचे पत्र किरकिऱ्यांनी वाचलं आणि एकंदर परिस्थितीचा विचार मनात आणून ते हंसले. त्यांना दोन पिढ्यांतील अंतर चटकन् कळून चुकलं ! तें तरुणपण आज आपणाजवळ नाही, तो जोम नाही, ती प्रतिभा नाही—आणि ते लिखाणहि करतां येणे शक्य नाही ! तरुण लेखकाचे ते काम आहे. त्यांच्यावरच ते सोपविले पाहिजे. आम्ही आता लेखन-संन्यासच घेतला पाहिजे. हाच आमचा शहाणपणा आहे—आमची कीर्ति टिकविण्याचा तोच एक उपाय आहे ! असे म्हणून त्यांनी सहस्रबुद्ध्यांचे पत्र फाडून त्याचे तुकडे केले.

त्यांना आतां खरे समाधान वाटू लागले.

*

*

*

—आणि हे जर सहस्रबुद्ध्यांना कळले असते, तर शहाण्याचेच म्हणणें खरें आहे हें त्यांनींही कबूल केलें असते.

तांबडा कोट

डॉ. कु. सुमति क्षेत्रमाडे यांच्या “पाढरें पातळ” या इंग्रजी कथावीजावरून लिहिलेल्या एका लघुकथेचा उत्तरार्ध म्हणून “तांबडा कोट” ही लघुकथा लिहिण्यांत आली आहे. “पाढरें पातळ” या लघुकथेचा सारांश पुढीलप्रमाणें आहे :-

उमाकान्त पिंपळवार्डीतल्या एका तिमजली चाळीतल्या एक-खणी खोलींत राहणारा एकाकी प्राणी होता. त्याला कुठल्याशा कारखान्यात कसलीशी नोकरी होती. आठवड्यातील सहा दिवसांच्या कामाचा शीण तो रविवारी मनसोक्त चैन करून घालवी. त्याचा एक तांबडा ब्लेझरचा कोट होता आणि तो फक्त रविवारीच आपल्या अंगावर चढवी आणि एखाद्या कॉलेजियनच्या रुबावांत बाहेर फिरावयास पडे.

एके रविवारी सायंकाळीं अंधार पडण्याचे सुमारास त्याला लहानशा नीळसर किनारीचे जरा मळकट पांढरे पातळ नेसलेली १९-२० वर्षांची तरुणी दिसली. केळाच्या सालीवरून पाय घस-

रून पडल्यामुळे तिच्या गुडघ्याला बराच मार बसला होता. रमाकान्त तिच्या मदतीला धांवला आणि मग थोड्याशा विश्रांती-साठी तीं दोघेहि समोरच्या इराण्याच्या हॉटेलांत गेलीं.

उमाकान्ताला वाटलें—ती तरुणी गरीब असावी. अशा नाजूक सुंदर मुलीला वैभवाचे कौटुंब शोभलें असतें. मोटारीतून जाण्याच्या योग्य-तेची, अन् बिचारीवर पायीं रखडत जाण्याची पाळी आली ! कोणा-कडे तरी ही कामाला असावी असाहि त्यानें तर्क केला. त्यानें बोलण्याच्या भरांत तिच्यावर खूप ‘इंप्रेशन’ मारलें. त्याच्या बोलण्या-वरून हा कोणीतरी ऐश्वर्यांत वाढलेला एखादा धनिकपुत्र असावा असा तिचा समज झाला.

त्यानंतर तिने त्याचा निरोप घेतला व चौपाटीवरच्या एका भव्य बंगल्याच्या फाटकातून ती आंत शिरली. घरीं आल्यानंतर तिने आपल्या बहिणीला झालेला प्रकार सांगितला. तो खूप श्रीमंत असावा असेहि तिने सांगितले, व म्हणाली, ‘मला श्रीमंत विलकूल नको !’ तो गरिब असता तर तर बरें झालें असतें असें तिला वाटलें अन् तो गरीब नाही या समजुतीनें, त्याला आपण आपलें हृदय अर्पण करणार नाही असें ती तिला सांगते व याच ठिकाणीं गोट संपते.]

*

*

*

उमाकान्त नेहमीं प्रमाणें आपल्या कारखान्यातील त्या प्रचंड यंत्रांपुढें उभा राहून काम करीत होता. त्या यंत्राशीं त्याची सारखी धडपड चालू होती. पण आज त्याचे लक्ष आपल्या कामाकडे मुळींच नव्हते; त्याच्या मनात कसली तरी चुटपूट लागून राहिली होती. त्याच्या साडेतीन हात देहाच्या कारखान्यातील हृदयरूपी यंत्रात कसला तरी बिघाड झाला होता. आपल्या समोरच्या निर्जीव लोखंडी यंत्राच्या निरनिराळ्या चाव्या फिरवून तो त्याला मार्गावर आणीत होता; पण त्याच्या शरीरांतील यंत्र आज मुळींच काम

देईनासैं झाले होतें. क्षणाक्षणाला त्याच्या मनाची दुरहूर वाढत होती.

कारखान्यातील यंत्राचा धडधडाट त्याच्या हृदयाच्या धडधडाटांत ऐकूं येत नव्हता. समोरच्या यंत्राचीं चक्रे जितक्या झपाट्याने व वेगाने फिरत, त्यापेक्षाहि त्याच्या मस्तकातील विचारांचीं चक्रे अधिक वेगाने फिरत होती. त्याच्या डोळ्यासमोर तीं अजस्र आणि काळींकिभिन्न अकाळविकाळ यत्रे दिसत नव्हतीं, तर कालची ती लहानशा नीळसर किनारीच्या मळकट पाटऱ्या पातळातील १९।२० वर्षांची सुंदर तरुणी दिसत होती.

काय पण स्वर्गीय सौंदर्य होते—

त्याचे मन आतां त्या कारखान्यातून उडून स्वर्गांत भराऱ्या मारू लागले होते; पण फारच गरिबाची दिसतेय विचारी. त्या मळकट पाटऱ्या पातळात देखील ती कितीतरी मोहक दिसत होती. नाहीं तरी चिखलानं वेढलेल्या कमळाचं सौंदर्य थोडंच कमी होत असतं ! तसच आहे झालं हे ! जातीच्या सुंदराना काहीहि चागलंच दिसतं. अशा नाजुक सुंदर मुलीला खरोखर वैभवाचं कोदण पाहिजे; पण, म्हणतात ना, देव आहे तिथ फुल नाहीत, नि फुल आहेत तिथ देव नाही.

कोण कोण असतील बर तिच्या घरीं ? वडील असतील का तिचे ? अन् असले तर काय उद्योग करित असतील ? असतील झालं आमच्यासारखच जीवन रखडीत, दुसरं काय ? तिच्या त्या 'अवतारा'वरूनच दिसतेय त्यांची घरची स्थिति; तसंच आई असेल का तिला ? असलीच तर सख्खी असेल का सावत्र ? बहुतेक सख्खी नसावी आई. नाहीं तर तिने तिला असल्या मळकट पातळांत नसती बाहेर पाठवली कुठं !

अन् ती कुठं बरं राहात असावी ? ज्या भव्य बंगल्याच्या फाटकां-
तून ती आत शिरली त्याच बंगल्यांत ती राहत असेल का ?—छट् !

कोण राहूं देतो तिला तिथं ! केवढा मोठा बंगला तो ! एखादा धनजी शेट नाहीं तर कुबेरपंत राहत असेल तिथं ! मग—ती तिथं का गेली ? असेल झालं—कोणी तरी तिची मैत्रीण तिथं राहत ! वा ! तिची मैत्रीण अन् त्या बंगल्यात ? छान ! हिऱ्याची अन् कोळशाची कधीं मैत्री होण शक्य तरी आहे का ? काय म्हटलं ? हिरा नि कोळसा ? त्यांपैकीं हिरा कोण व कोळसा कोण ? कोळसा कोण ते मला माहित नाहीं; पण हिरकणी मात्र माहित आहे नि तिला मी ओळखतोहि चांगला ! हिरकणी—खरंच हिरकणी—त्या भव्य बंगल्यात राहण्याचीच तिची खरी योग्यता आहे. पण, योग्यता असून उपयोग काय ? मालकीण थोडीच असणार ती त्या बंगल्याची ? असेल झालं एखादी मोलकरीण—

पण, ती कल्पना उमाकान्ताला असह्य वाटली. वस्तुस्थिति काय असावी याची त्याला मुळींच कल्पना नव्हती. केवळ हवेत मनोरे उभारून होता तो; साराच कल्पनेचा खेळ, पण त्या खेळात देखील त्याच्या 'ती'ने कोणाची मोलकरीण व्हावं ही कल्पना मात्र त्याला सहन झाली नाही; आणि कोणाला होणार ? आपल्या प्रेयसीने—

प्रेयसी—ही कल्पना मात्र उमाकान्तला भारीच आवडली;

हो ! काय हरकत आहे तिला प्रेयसी मानायला ? तिचं माझं न जमायला ती श्रीमंताची पोर आहे थोडीच ! तीहि असणार माझ्यासारखीच गरीब ! बाकी कालचा माझा तो रुबाव नि तो अप-टु डेट पोशाख पाहून नि माझी ती बंडलबाजी ऐकून तिला काय वाटलं असेल ? काय कल्पना केली असावी तिनं ?—

तिला खास वाटलं असलं पाहिजे कीं, आपण कोणी तरी बड्या बापाचे लाडके असून आपण अगदीं वाळकेश्वराला राहून मोटरी उडवीत असू !

अन् मग तिनं जर खरोखरच अशी कांहीं विपरीत कल्पना करून घेतली असली तर ?—

तिला काय वाटलें असेल ?

—कीं, 'आपण गरीब नि तो श्रीमंत ! कसं जमणार आपलं !'
छट् ! फारच वाईट आहे मग तें ! कशाला झक् मारली नि
आपण इस्त्रीचे कपडे घातले ते ! पण, आतां हळहळून काय उप-
योग ? काल जर आपण आजच्या आपल्या या कपड्यांतच असतो
तर ?—

—तर तिला खास वाटलं असतं कीं, 'आपलं नि याचं जमा
यला कांहींच हरकत नाही' पण—

—पण, आपला तो लाल ब्लेझरचा कोट'नि ती इस्त्री मारलेली
पांढरी शुभ्र पॅट—

खरंच ! चागल्या पोशाखात राहणं हें देखील गरीबाच्या हानीला
कारणीभूत होतं म्हणायचं ! हातांतून एकदा पक्षी उडून गेल्या-
नंतर पश्चात्ताप करून काय उपयोग ?

पण, निदान तिचं नांव तरी विचारून घ्यायचं होतं; चुकलंच
सार तें ! धांदरटपणाच झाला ! अन् होणार नाहीं तर काय ?
पहिलाच प्रसंग होता माझ्या आयुष्यांतील तो परक्या मुलीशीं
अन् त्यातूनहि सुंदर मुलीशीं बोलण्याचा ! पण म्हणून काय झालं ?
विचारून घेतल असत नाव तर तेवढंच !—

—तेवढंच काय ? नाहीं विचारलं तेंच बरं केलं. अन् समजा
विचारलं असतं नि तें कळलं असतं तर त्याचा फायदा काय होता
मला ? हॅगिंग गार्डनवर हिंडत असताना आपणाला अनेक फुलं
दिसतात. कुठं असतात आपणाला त्या सर्वांचीं नांवां माहित ?
नाव माहित नसलं म्हणून त्यांच्यातील सौंदर्य थोडंच कमी होतं ?
शेक्सपियरनं म्हटलंच आहे कीं नाहीं—

पण शेक्सपियर काय म्हणतो याचा विचार करायला त्याला
सवडच मिळाली नाही. त्यानं कशालासं म्हणून त्याच वेळीं मागें

वळून पाहिलें नि एकाएकीं सारीं यंत्र जशीं बंद पडतात त्याच-
प्रमाणें त्याच्या मनातील विचारही थंडावले ! त्याला आश्चर्याचा
मोठाच धक्का बसला. त्याचा आपल्या डोळ्यावर विश्वासहि बसेना !
त्याला आतां स्वतःचीच लाज वाटू लागली. कुठें तरी पळून जावें
असे त्याला वाटलें; पण, जाणार कुठें ? काम कोण करणार इथें ?
अन् आतां जाऊन तरी उपयोग काय ?

कारण जे व्हावयास नको होतें तें झालें होते. त्याची ' ती '
त्याच्याच रोखानें येत होती. दोघांनींहि एकमेकाना ओळखलें होतें.
अगदीं हंसत हसत ती त्याच्यापाशीं आली नि—

“ अय्या ऽ ऽ हा उद्योग करता वाटतं तुम्ही ? ”

तिचा त्या वेळचा तो अभिनय एरवीं उमाकान्ताला भारीच
मोहक वाटला असता; पण या वेळीं मात्र तो खूपच खजील झाला;
अगदीं जिव्हारी सुरी खुपसल्यासारखें वाटले त्याला. त्याने मान
खालीं घातली—

पण, त्याच्या तल्लख मेंदूने त्याची बाजू सावरून धरली. काल
चहा पीत असता आपण ज्या थापा मारल्या होत्या, त्याचाच आता
आपण उत्तरपक्ष करावा अशी त्याला कल्पना सुचली. त्याच्या चर्ये-
वर हास्य उमटलें, डोळ्यात प्रभा चमकली, त्याने मान वर केली आणि—

“ हो ! आमचा हा उद्योगच आहे; आमच्या वडिलाचाच
हा कारखाना ! बाहेर भेटलेच असतील तुम्हाला ते. मोठे करारी
नि कडव्या बाण्याचे वरं का ? गेल्या वर्षीच मी अमेरिकेंतून
इंजीनियरिंगची उच्च पदवी घेऊन आलों; पण आमच्या वडिलांनीं
आम्हाला हुकूम फर्माविला कीं—ते तसं नाहीं—मालक झालों म्हणून
काय झालं ? मालकानच सर्व कामगारांना धडा घालून दिला
पाहिजे. त्याशिवाय का कामं होतात सारीं बिनचूक ? म्हणून आमची
नेमणूक झाली इथं ! फारसं श्रमाचं काम करावं लागत नाहीं

म्हणा ! आहेत हाताखाली पाच-सहा माणसं. त्यांच्याकडून आपण कामं करून घ्यायचीं नि आपण हुकमत गाजवायची—”

तो आणखी कितीतरी वडबडत होता व त्याची ती बडबड ऐकून ती मनांतल्या मनात खूप हंसत होती. त्याच्या कल्पकतेचें कौतुक करीत होती.

“ पण, तुम्ही इकडे कोणीकडे आलात आज ? ” सारी बडबड संपल्यानंतर त्यानें तिला विचारलें.

“ कोण मी ?—आले होते सहज आमच्या मालकाबरोबर. ते पाहिले का—वॅ. पंडित ? त्याच्याकडेच असतें मी कामाला ! त्यांच्याबरोबर आले, कारखाना पाह्यला. पण बरं झालं आले ती—अनायासे तुमचीहि पुन्हा भेट झाली—” हे बोलत असतांना तिच्या चेहऱ्यावर छद्मी हास्य चमकत होतें; पण त्याकडे त्याचे आता लक्ष नव्हते. तो वॅ. पंडिताच्या दिशेकडे पाहत होता. वॅ. पंडित—म्हणजे आपल्या मालकाचे एकुलते एक चिरंजीव—नि—ही त्याच्या घरची मोलकरीण ?—

अरे बाप रे ! अन् आपण आता काय थापा मारल्या तिच्या समोर, कीं आपले वडील या कारखान्याचे मालक आहेत म्हणून—

त्याच्या सर्वांगाला दरदरून घाम सुटला, पाय लटपटूं लागले, त्याचे हृदय आतां फारच जोराने धडधडूं लागलें.

त्यानें तिच्याकडे पाहिले. तिच्या मुखावर तेंच छद्मी हास्य दिसत होतें.

त्याला वाटलें, कीं आता आपण समोरच्या खूप मोठ्या भट्टींत जाऊन जीव द्यावा—

पण, त्यानें जीव दिला नाही.

“ शाले ५५ ”—

त्याच्या कानावर हाक पडली—

“बरंय्; येते मी-ओळख ठेवा म्हटलं !”—स्वप्नांतून जागें झाल्याप्रमाणें तो एकदम भानावर आला तिचे शब्द ऐकून. तो किती मोठ्यादा तरी दचकला !

शाली निघून गेली.

त्या दिशेकडे तो किती तरी वेळ पाहत होता.

“ए ताई, तुला मी काल एक गंमत सांगितली होती ना ! कीं मला टपोऱ्या काळ्याभोर डोळ्यांचा, उंच व धिप्पाड तरुण किती-किती आवडतो म्हणून ? त्याला पांढरी पॅट न् लाल ब्लेझर देखील किती शोभून दिसतो म्हणून मीं तुला सांगितलं होतं ! खरंच, त्या पोशाखातला तो, निळसर मळकट लांबलचक झग्यात देखील चागला दिसतो. त्याचे ते पीळदार दंड नि दणकट मनगट मला फारच आवडले. अन् बरं का ताई, तो श्रीमंत देखील नाही. मी तुला सांगितलं होतं कीं, मला श्रीमंत विलकुल नको ! बॅ. पंडित श्रीमंत आहेत नि तो गरीब आहे. मला असलाच हवाय् !” तिच्या त्या वेड्या बडबडीचा तिच्या ताईला काहींच बोध झाला नसला, तरी शालीचे अंतःकरण हर्षभरानें खूपच उचंबळून आले होतें. तिच्या चर्येवर कसला तरी ठाम निश्चय झाल्याचा भाव स्पष्ट उमटला होता.

— — —

पतंग आणि ज्योति !

—दीपज्योति आपल्या शात, शीतल नि सोज्वल दीप्तीनें तळपत होती. तिचा मंद नि आल्हादायक प्रकाश मनाला उल्हसित करीत होता. चोर्हीकडे परमपवित्र मंगल वातावरण पसरलें होतें.

—तिच्यांत सौदामिनीचा रंगेल नखरा नव्हता, उत्तान झगझगीत पणा नव्हता कीं डोळे दिपविणारें सौंदर्याचें तेज नव्हतें.

—लोक म्हणत, ‘ज्योति स्वयंतेजानें तळपणारी आहे, सौदामिनीसारखें कृत्रिम आणि क्षणभंगुर जीवन तिला नाही.’

—आणि म्हणूनच ज्योतीबद्दल सर्वांना आदर नि प्रेम वाटत असे.

—तिच्या त्या सालस नि सरळ वृत्तीचा लोकांच्या मनावर फारच अनुकूल परिणाम होई.

—तिचें बालपण अवखळपणें बागडणाऱ्या लहान बालकाप्रमाणेंच फडफडण्यांत गेलें.

—ऐन तारुण्याच्या तोंडीं येताच तिची दीप्ति अधिकच प्रज्वलित झाली—आणि ती फारच सतेज दिसूं लागली.

—आपल्या मानस पित्याचा—अनिलचा—तिला फारच विश्वास वाटायचा ! तो आपला जीवनाधार—उपकारकर्ता आहे असेंच तिला वाटत असे.

—पण अनिलच्या पापी नजरेची तिला कांहींच कल्पना नव्हती. अनिलने केलेल्या खोड्या ती थट्टेवारी उडवून द्यावयाची. कधीं कधीं अनिल तिच्या अंगलट येऊन तिचे चुबन घेण्याचा प्रयत्न करायचा—पण ती आता कांहीं लहान बालिका नव्हती; वयात आलेली नवयौवना होती. अनिलचा दुष्ट हेतु लक्षांत येताच ती घाबरून जात असे. तिच्या जिवाचा अगदीं थरकाप व्हावयाचा ! पण, तशाहि स्थितींत तिला कसल्या तरी अज्ञात शक्तीचा आधार वाटत असे. आपण जोपर्यंत 'स्नेहा'शीं एकरूप झालो आहोत आणि आपली आई—वात—आपल्या पाठीशीं आहे तोपर्यंत आपणाला झंझावाताचीदेखील पर्वा नाही असा तिला आत्मविश्वास वाटे !

—ज्योतीच्या सुंदर मुखावर षोडशवर्षा बालिकेचा निर्व्याज आनंद नि पावित्र्य तळपत होते. पापी नजरेने तिच्याकडे पाहण्याची कोणाचीहि शक्ति नव्हती. तिला आपल्या तेजस्वी नेत्र-कटाक्षांचा भारी अभिमान वाटत असे. आपल्या नेत्रातून निघणाऱ्या पावित्र्याच्या ज्वालेने आपण दुष्टाना भस्मसात करून टाकूं असा तिला विश्वास वाटत असे. म्हणूनच तिच्या वाटेस कधीं कोणी जात नसे. कोणी तिच्या दीप्तीचें—तेजाचें—पावित्र्याचें—अल्लड वृत्तीचें कौतुक करीत, कोणी तिच्या मुग्ध सौंदर्याची वाखाणणी करी, एखाद दुसऱ्या क्षुद्र कीटकाचा तिला उपद्रवहि होई, पण तिला त्या सर्वांच्या वृत्तीचा कधींच हर्षखेद होत नसे !

—यौवनाचा भर ज्योतीच्या रोमरोमांत भिन्न राहिला होता. ती आतां बरीच लाजरी नि गंभीर दिसूं लागली. अनिलची पापी दृष्टि तिला आतांशा अधिकच तापदायक वाटूं लागली.

पण—

—ज्योतीच्या जीवनांत क्रांति घडवून आणणारा दिवस लौकरच उगवला.

—तिच्या मंद आणि मंगल तेजावर मोहित होऊन एका पंतगानें तिच्याशीं परिचय घडवून आणला.

—ज्योति आणि पतंग —

—दोघाचेहि अल्लड, खेळकर नि निष्पाप तारुण्य बहराला आलें होतें.

—आपण काय करतो आहोत हे दोघानाहि कळत नव्हतें.

—वातीच्या नजरेस त्याचा हा परिचय आला होता. तिला त्यात वावगे काहीच दिसले नाही.

—हळुहळू ज्योति आणि पतंग याच्या परिचयाची परिणति सह-वासाच्या द्वारें प्रेमात झाली.

दोघेहि परस्परावर मोहित झाले होते—आकर्षिले गेले होते—दोघांनाहि एकमेकाबद्दल आपुलकी—प्रेम वाटत होते, 'दोघेहि एक-रूप होण्यासाठीं—गाढ प्रेमालिंगन देण्यासाठीं आतुर झाले होते.

—ज्योतीला वाटायचें, पतंगाने आपलें हृद्गत प्रथम उघडें करावें—प्रेमयाचना करावी !

—पतंगालाहि अगदीं तसेच वाटत होतें.

—पण ज्योतीच्या हृदयाचा ठाव त्याला अद्यापि लागला नव्हता—तिच्या प्रेमाविषयीं तो साशंक होता—कां कोणास ठाऊक !

—तिचा मुग्धपणा त्याच्या मनांत अगदीं गोंधळ उडवून देई आणि मग तो खूप निराश होई.

—दिवसामागून दिवस भराभर निघून जात होते.

—पतंग अगदीं न चुकता ज्योतीकडे जावयाचा !—तेवढीच त्यांची दृष्टिभेट.

—कधीं कधीं अनिलाचा त्या दोघानाहि त्रास व्हायचा ! त्याचा संबंध येऊं नये—त्याचे प्रणयमीलन होऊं नये यासाठीं तो आटोकाट प्रयत्न करावयाचा ! पण, त्या दोघाचे प्रेम निश्चल होतें—काळालाहि त्यांत विघ्न आणता येणें शक्य नव्हतें—

—निदान त्या प्रणयाच्या धुंदीनें तरी त्यांना असेच खात्रीनें वाटायचे !

—एके दिवशीं पतंगाने ज्योतिपाशीं आपले हृदयमंदिर खुलें करण्याचे ठरविलें.

—त्याला वाटले, ज्योतीला त्यामुळे आनंदच होईल.

—शिवाय,

—तिच्या मातेची—वातीचीहि—त्याला मुग्ध संमतीच मिळेल अशीहि त्याला खात्री होती.

—पण, दुर्दैव त्याचें !

—त्याला ज्योतीच्या वर्तनात त्या दिवशीं कमालीचा रक्षपणा दिसून आला.

—तिची चर्या खूपच काळवंडली होती.

—तिने त्याच्याकडे प्रेमभराने पाहिले नाहीं कीं नेहमींप्रमाणें प्रोत्साहनहि दिले नाहीं !

—पतंगाला वाटले, ज्योति आपणावर रुष्ट झाली असावी.

—आजपर्यंत आपण प्रेमयाचना केली नाहीं याबद्दल त्याला आतां पश्चात्ताप होऊं लागला.

—कदाचित् तिचें आपणावरील स्नेह—प्रेम संपलें असावें असाहि त्याला भास झाला.

—आणि खरेंच !

—त्यानें जवळ जाऊन पाहिलें...खरोखरच 'स्नेह' संपलें होतें.

—पतंगाची दारुण निराशा झाली !

—तो हताश झाला. त्याचीं गात्रें शिथिल झालीं. शरीरांत त्राण उरलें नाही.

—त्याला आतां जीवनांत काहींच सार राहिलें नाही असें वाटलें !

—निष्प्रेम जीवनापेक्षा मृत्यूचा आसरा बरा असा विचार त्याच्या मनात येऊन गेला.

—त्यांतच अनिलाच्या कुटिल कारस्थानाचा फटका त्याला जोराचा बसला.

—अनिलाचें कारस्थान यशस्वी झालें.

—पतंगाच्या डोळ्यांदेखत अनिलानें ज्योतीचा हात तिमिराच्या हातात दिला.

—ज्योतीने अखेरची धडपड केली—पण ती निष्फळ ठरली.

—पतंगाला हें दृश्य पाहिलें नाही.

—प्रेमज्योति त्याच्या जीवनातून निघून गेल्यावर तो आतां कोणासाठीं जगणार होता ?

—त्यानें फडफडणाऱ्या ज्योतीच्या चरणांवर एकदम झडप घातली आणि शेवटचा श्वास सोडला !

—त्याच वेळीं तिमिरानेंहि ज्योतीला दिगंतांत ओढून नेली !

—तिमिर केवढ्यानें तरी भेसूरपणानें हंसला !

—त्यामुळें आसमंतातील भयाणता अधिकच वाढली !

सौंदर्योपासक

“राजा ! राजा ! कोण रे ती ?” राजाच्या पाठीवर एक जोराची थाप मारून मन्या म्हणाला, “काय पण सौंदर्य ओसंडतंय नुसतं ! खरोखरंच ! A thing of beauty is a joy for ever ! ओऽह ! अस्मानची परीच जणूं ! माहितीची आहे कां रे ती तुझ्या ?”

“वाऽपट्टे ! मला कुणी एखादा मुलींचा सेन्सस ऑफिसर समजतोस की काय ? का माझ्याकडे सुंदर मुलींची डिरेक्टरी आहे ?”

“अरे, तसं नव्हे रे ! पण बेकाम पोर आहे, नाही ? तें तिचं चापून चोपून नेसलेलं लाल कांठाचं पांढरं पातळ, पाठीवर रुळणारा तिचा तो वेणीचा लाबलचक शेषटा, त्यावर डोलणारं गुलाबाचं फूल, भुरभूर उडणारी कपाळावरची बट, तिचं तें मुरडून चालणं अन्—”

“मला रे काय माहीत असणार ? सान्या मुलींचीं नावं नि पत्ते तुला पाठ, मी काय तुझ्यासारखा Love Prince आहे ?” राजानें त्याची जिरविण्याच्या हेतूनें म्हटलें.

“अरे पण लेका, पुढचा खड्डा तरी पाहशील कीं नाहीं ? मग उंच टांचा करून नि वाकडी मान करून पाहा.” मीं मन्याला सावरीत म्हटलें.

“जाना दे बे ! पण खरंच असलं मारू सौंदर्य आपण कधीं कुटं पाहिलं नव्हतं बुवा.”

“मन्या लेका, तुला सौंदर्य नि प्रेम याखेरीज दुसरं काहीं दिसतच नाहीं का रे ?” मी मन्याचा खादा जोराने हलवीत म्हटलें.

“वा ! त्याशिवाय का मन्याला Love Prince हा किताब मिळाला ?” राजा मिस्कीलपणाने मन्याकडे पाहात हंसत म्हणाला.

“पण खरंच कोण रे ती ?” मन्यानें अधीरपणें पुन्हा पृच्छा केली. या वेळपर्यंत मन्याची सौंदर्यदेवता दृष्टिपथातून केव्हाच दूर गेली होती.

थोडा वेळ कोणीच काहीं बोललें नाहीं. आता आम्हीं फर्ग्युसन हिल उतरून सरळ रस्त्याला आलो होतो. मन्याचे मन अस्थिर झाल्यासारखे दिसत होते. राजाच्या मनात काय घोळत असावं हे कळण्यास मार्ग नव्हता आणि तसे काहीं असावेसें वाटतहि नव्हतें; कारण तो खरा स्पोर्ट्समन होता, व माझ्या मनात-पण मी बराच गंभीर झालो होतो हे खरे. माझा हा गंभीरपणा पाहून मला मन्या म्हणाला, “काय तत्त्वज्ञ, कसला विचार चाललाय ? ज्ञेयवाद खरा कीं अज्ञेयवाद खरा यासंबंधी, कीं नुकतंच गेलेलं हें चालतंबोलतं निसर्गसौंदर्य, त्याची मीमांसा चालली आहे ?”

“का ? आपणावरून जगाची पारख चालली आहे वाटतं ?” मी त्याची जिरविण्याच्या हेतूने बोललों. पण माझ्या मनांतील भाव लपणारे नव्हते.

“छान ! आम्हाला बनवण्याचा विचार दिसतोय ? पण ती लटपट माझ्याजवळ नाहीं हें चालायची ?-पण हे पाहा नान्या,” मन्या

पोक्तपणाचा आव आणून म्हणाला, “Love at first sight, हें तत्त्व दिसायला गोड दिसत असलं, तरी व्यवहारात त्याचा कांहीं उपयोग नाही.”

“हे अनुभवाचे बोल वाटतं ?” राजाने मन्याला पुन्हां डिवचले.

“तू काहींहि म्हण राजा, पण नान्याची मनःस्थिति चल-विचलित झाली आहे हे मात्र खरं.”

मन्याच्या मताप्रमाणे माझी मनःस्थिति चलविचलित झालेली नसली, तरी कसल्या तरी भावनेची चमक माझ्या मनात चमकून गेली होती हे खास !

[२]

मन्या, राजा व मी हे त्रिकूट साऱ्या फर्ग्युसन कॉलेजात महशूर होतें. आम्हां तिघांचेहि स्वभाव व मनोविचार अगदीं भिन्न भिन्न असले, तरी आमची मैत्री दृढ होती. मन्या तसा घरचा खाऊन पिऊन सुखी होता, त्यामुळें कॉलेजच्या स्वतंत्र वातावरणांत आल्या-बरोबर त्याच्या उच्छृंखल विचाराना पंख फुटून ते स्वैर धावू लागल्यास नवल नाही. असें असलें, तरी तो मनानें दुष्ट, विचारानें नीच किंवा आचारानें नावें ठेवतां येण्यासारखा त्याचा स्वभाव नव्हता, तर त्याची फुलपाखरी वृत्ति होती. या फुलावरून त्या फुलावर उडी मारून मजा करावयाची, खूप हंसा-खिदळावयाचें, निरनिराळ्या आधुनिक फॅशन्सनीं नटावयाचें अशी त्याची वृत्ति होती. त्याच्या या स्वभावा-मुळें इतरांना त्रास किंवा उपद्रव होत नसे. पण कधीं कधीं त्याच्या सौंदर्यलोलुपतेच्या अतिरेकामुळें मात्र तो स्वतःला हास्यास्पद करून घेई. पण हे मात्र खरें कीं त्याची विद्यार्थिनींत इतकी ओळख होती व तो त्याच्यावर इतकें Impression मारून होता कीं, तो विद्यार्थीजगात Love prince या नांवानेंच ओळखला जात असे.

आतां यांत उपरोध किंवा उपहास नसेल असें मात्र म्हणवत नाही; कारण त्याच्या या मुलींच्या पुढें पुढें करण्यामुळें त्याचा आत्तरटपणाहि सिद्ध होई; पण त्याची त्याला कदर नव्हती—किंबहुना त्याची त्याला कल्पनाच नसावी. आज इंदु अभ्यंकरला नोट्सची वही दे, तर उद्यां कुसुम गोखलेच्या घरीं चहाला जा, तर परवां मंदाकिनी प्रधानला सिनेमाचा शो दाखीव हे प्रकार नेहमींच घडत. अमकीनें आज हातरुमाल दिला, तर दुसरीनें पेन दिलें, याहि गोष्टी त्याच्या सर्कलमधील मित्रांना नवीन नव्हत्या आणि याच आनंदात तो नेहमीं गर्क असे. अर्थात् या सौंदर्य आणि प्रेमाच्या पार्यीं व 'पिकेटिंग'च्या मोहानें त्यानें आपल्या अभ्यासाचा बाजा वाजविला होता आणि त्याच्या या वृत्तीचीच मला कींव येई. त्याच्या विचारात सखोलपणा कसा तो नव्हताच. कॉलेज, सुंदर तरुणी, प्रेम आणि मजा यावाचून त्याला दुसरें कांहीं सुचतच नसे आणि हीच वृत्ति त्याच्या आयुष्याला मारक होईल अशीच मला साधारण भीति वाटत होती.

[३]

मनोहराच्या या मधुकरवृत्तीची वार्ता कोणाकडून तरी त्याच्या मामाच्या कार्नी गेली व पोराचा पाय अडकवून टाकला पाहिजे या समजुतीनें त्यांनीं वधूसंशोधन चालविलें. आपल्या विवाहाची घटना घडत असल्याचें वृत्त ऐकून मनोहराचें मन अस्वस्थ झालें; कारण मामाने पसंत केलेल्या मुलीशीं विवाहबद्ध व्हावें असें त्याला वाटत नसे; तर प्रेमविवाहाचा—सहवासोत्तर प्रेमविवाहाचा—तो पुरा पुरा पुरस्कर्ता होता. प्रीतिविवाह आणि सौंदर्यसंपन्न अशा युवतीशींच प्रीतिविवाह करावयाचा अशी जवळ जवळ त्याची प्रतिज्ञाच होती. अर्थात् मामांच्या या लुडबुडेपणाचा त्याला संताप यावा हें साहजिकच होतें. पण करतोय काय, त्याची सारी शेंडी त्याच्या मामांच्याच हातीं होती. ते म्हणतील त्याला मान्यता देणें त्याला भागच होतें.

तथापि त्यानें प्रथम स्पष्टपणें नकारच लिहून कळविला; पण नंतर दोघांचीहि तडजोड होऊन मनोहरच्या पसंतीनें लग्न करावयाचें ठरलें.

[४]

त्यानंतर कांहीं आकस्मिक कारणामुळें मला पुणे सोडून मुंबईला कॉलेजांत जावे लागलें व आमच्या त्रिकूटातील मी फुटून मन्या-राजाची दुककलच राहिली. मी मुंबईस गेल्यानंतर प्रथम प्रथम आमचा मामुली पत्रव्यवहार होत असे; पण नंतर तो कमी कमी होत जाऊन पुढें बंदच पडला. अर्थात् मन्याचें लग्न ठरलें किंवा कसें अगर त्याला कितपत सौंदर्यावान् मुलगी मिळाली, यासंबंधीची मला काहींच माहिती मिळाली नाही.

बी. ए.च्या परीक्षेचे पेपर्स देऊन मी चार दिवसासाठीं पुण्यास गेलों होतों. सवड सापडताच मन्याची व राजाची भेट घेण्याचा मी प्रयत्न केला. मन्या आपल्या गांवीं सहा महिन्यापूर्वीच गेल्याचें राजाकडून मला कळलें. त्याचप्रमाणें त्याची इतरहि माहिती मला त्याच्याकडून समजली. गेल्या दीड-दोन वर्षांत मन्याच्या आयुष्यांत बऱ्याच क्रांतिकारक घडामोडी झाल्याचें आढळून आलें व तें ऐकून मला अत्यंत वाईटहि वाटलें. त्याच्यासंबंधीच्या माझ्या पूर्वीच्याच कल्पना खऱ्या ठरल्या होत्या. राजा म्हणत होता. “गेल्या वैशाखांतच मन्याचें लग्न झालें.”

“कुठली अप्सरा मिळवलीन् बेव्ह्यानं ?”

“हं” राजा दीर्घ सुस्कारा टाकून म्हणाला, “कसली अप्सरा न् कसली रंभा घेऊन बसला आहेस ? स्त्री आहे इतकंच !”

“म्हणजे ? छट् ! असं कधीं होणारच नाही. थट्टा तर करीत नाहीस माझी ?”

“छे ! थट्टा नव्हे रे ! अगदीं खरंच आहे हें सारं. पण आश्चर्य याचंच वाटतं कीं, मन्यासारख्या सौंदर्याच्या बाबतींत फाजील

चोखंदळ माणसानं जवळ जवळ कुरूपच मुलीशीं लग्न लावावं ? अरे, मुली पाहायला मीं जातच असे कीं त्याच्याबरोबर ! त्या वेळीं त्यान किती पण सौंदर्यचिकित्सा केली ! कुणी रगानं किंचित् काळीच आहे, तर कोणाचे डोळेच घारे आहेत; कोणाचं नाकच नॉर्मा शिअररप्रमाणं नाहीं, तर कोणात जेनेट मॅकडोनल्डचा लाडिक हंसरेपणाच नाहीं. सत्राशें दोष पठ्याने काढले असतील. वास्तविक, पाहिलेल्या मुलीपैकीं शेकडा पन्नास तरी रूपानं बऱ्या होत्या. त्याच्या या फाजिल चौकस स्वभावावर एका मुलीनं मात्र चागलीच मात्रा दिली व त्याला स्वतःची शोभा करून घ्यावी लागली. त्या वेळेपासून स्वारीनं वधूपरीक्षणाची ही मोहीम एकदम बद केली. त्यानंतर कर्मधर्मसंयोगानं त्याचे मामा वारले व त्याला कॉलेजला रामराम ठोकावा लागला. शेवटीं कंटाळून विचारल्याला देवींचे वण तोंडावर असलेली कृष्णवर्णीय मुलगीच पत्करावी लागली. ”

“ पण काय रे, हुंडा-त्रिंडा चागलाच मिळाला असेल वेढ्याला, नाहीं ? नाहीं तरी पैशांशिवाय का तो तयार झाला असेल ? ”

“ अरे, कसला पैसा घेऊन बसलाय्स, नाना ! मन्याचा स्वभाव तुला माहितच आहे. आधींच उच्छृंखल वृत्ति आणि त्यातच घरात एकलकोंडेपणा-केलं झालं कस तरी लग्न. कोणी कोणासंबंधीं उणं बोलूं नये हेच खरं ! ”

राजाच्या घरून निघाल्यानंतर मनोहरच्या जीवितासंबंधींच माझ्या मनांत विचार चालू होते. खरें पाहिले असता त्याच्या या फाजिल सौंदर्यलोलुपतेमुळे त्याने आपल्या आयुष्याचा एक प्रकारें नाश करून घेतला होता व प्रेमाच्या व सौंदर्याच्या बाबतींत त्याला भयंकर निराश व्हावे लागले होते.

[५]

मी आता पुण्यास येऊन वकिली करूं लागलों होतो. एके दिवशीं सकाळीं मडईतून घरीं येतांना अचानकपणे मनोहर मला

भेटला-भेटला कसला, त्यानेच मला जोराने हांक मारली. त्या वेळचा त्याचा अवतार पाहून मला मनस्वी वाईट वाटलं व सहा वर्षांपूर्वीचा कॉलेजियन् मन्या तो हाच का अशीहि शंका माझ्या मनांत आली ! आतां तो बराच पोक्त झालेला व त्रासलेला दिसत होता. यावरून त्याला गृहसौख्य बेताचेंच असावें हे उघड होते. मीं त्याला विचारले, “ काय मनोहर, हल्लीं कुठं असतोस ? ”

“ गावीं. ”

“ अन् तुमच्या मिसেস कशा आहेत ? बेट्या, लग्नाला तरी बोलवायचं होतस ! ”

पण माझ्या या शब्दांनीं त्याच्या चेहऱ्यावर बरीच खिन्नता पसरली. अर्थात् मी त्याला अधिक डिवचले नाहीं. मोठ्या आग्रहानें मीं त्याला घरीं नेले. माझा आवाज ऐकताच नल् हंसतमुखाने ओच्याला हात पुशीत दिवाणखान्यात आली. मनोहरचे तिच्याकडे लक्ष जाताच तो बराच थिजल्यासारखा झाला. त्याची ही अवस्था पाहून मी नल्ला चहा करावयास सांगून आत पाठविले. मनोहर माझ्याकडे प्रश्नचिन्हाकित मुद्रेने पाहात होता. शेवटीं त्याने मला विचारलेंच, “ नाना, बहिनीला मी कुठं तरी पाहिल्याचं आठवतं ! ”

“ फर्ग्युसन हिलवर— ” मी हंसत हंसत उत्तर दिले.

“ अगदीं बरोबर, पण— ”

“ नल् पाटणकर मुंबईचीच. झेवियरला आम्हीं एकाच वर्गांत होतो. त्या वेळीं ती आपल्या मैत्रिणीकडे पुण्याला आली होती, आणि त्याच वेळीं तिच्या सौंदर्याबद्दल... ”

“ भाग्यवान आहेस नाना तूं ! मग तुमचा हा प्रीतिविवाह— ”

—“ आणि मिश्रविवाहहि ” मीं मनोहरचे वाक्य पुरे केलें.

नल्लें चहा आणल्यामुळें आमचें बोलणे तेथेच थांबले. त्याच्या अंतःकरणात भयंकर खळबळ—कसली तरी आग पेटल्याचें दिसत

होतें. आणि ती आग विझविण्यासाठीच कीं काय, तो अघाशा-
सारखा चहा घशाखालीं ओतीत होता. ‘पण तुझं असं कसं झालं
रे!’ मी असें म्हणतो आहे तोंच जाग्यावरून तो उठला व
‘बरंय्’ असें म्हणून जिन्याकडे वळला. जातां जातां त्याचें सांत्वन
करण्याच्या उद्देशानें मीं त्याला म्हटलें, “हें पाहा मनोहर, आहे
त्या स्थितीत सुख...” पण तो जवळ जवळ धांवतच जिना
उतरून दिसेनासा झाला. त्यानें माझे शब्द पुरतेपणीं ऐकलेहि
नाहींत !

रूपगर्विता

“इदश ऽ ऽ—माले ! अजून नाही का ग झाला तुझा नट्टा—पट्टा ? नाही तरी भारीच बाई चोखंदळ तूं !” लीली खोलीत प्रवेश करीत म्हणाली.

“यात कसला ग आलाय् नट्टा—पट्टा ? कुठं जरा चापून चोपून पातळ नेसलं नाही तर लागली आपली टीका करायला !” मालीने हंसत हंसत उत्तर दिले व ती पायाला गार्टर्स बांधू लागली.

“अग, पण त्याला तरी कांहीं काळ वेळ आहे की नाही ?—हे पहा ५—२० झाले आणि ५॥ला तर प्रोग्राम !” मनगटावरील घड्याळाकडे पाहात लीली म्हणाली.

“हैं पहा झालंच माझ !” असें म्हणून मालीने तोंडावर पावडर उधळली.

आज फर्ग्युसन कॉलेजचें गॅदरिंग होतें. बरोबर ५॥ ला बें. जयकरांचा ॲड्रेस होता. अर्थात् त्याप्रसंगी बडी बडी पाहुणे मंडळी हजर राहणार हैं निश्चित होतें. त्यातच उत्साहभरित विद्यार्थी—विद्यार्थिनींच्या

जमावानीं मंडप फुलून जाणार होता. अशा वेळीं सौंदर्यशालिनी मालतीला आपल्या रूपाचे आणि सौंदर्यसजावटीच्या कलेचे प्रदर्शन करण्याचा मोह झाला असल्यास नवल नाही. मुळांतच ती अतिसुंदर. आपल्या सौंदर्याने सान्या कॉलेजला तिने वेड लावले होते. तिचा परिचय व्हावा, ओळख व्हावी, निदान तिच्याशीं चार शब्द बोलावयास मिळावेत म्हणून विद्यार्थ्यांमध्ये कोण अहमहमिका चाले, व त्यांतूनहि कर्त्या सुधारकाची ती एकुलती एक कन्या. सौंदर्य, स्वातंत्र्य व पैसा या त्रयीचा पाठिंबा असल्यानंतर आपण स्वर्गाची एकादी रंभाच आहोत असे मालतीला वाटत असल्यास नवल कसले !

पण आजच्यासारखी ती कधींच नटली नव्हती. तिच्या सौंदर्यमूर्तीवर दृष्टि खिळत नव्हती. मातीची बाहुली असती तर दृष्ट लागून तिचा चक्काचूर झाला असता. खरोखर विद्यात्याने तिच्या निर्मितीसाठीं आपले सारे कौशल्य खर्च केले असावे. तिच्या केवळ दर्शनासाठीं तरुणांनीं झुरणीस लागावे अशीच ती होती. आणि म्हणूनच आपल्या सौंदर्याचा अभिमानहि तिच्या रोमरोमात भरला होता. आधींच स्त्रीजात; त्यांतूनहि रूपमति तरुण ललना ! आपल्या सौंदर्याची स्तुति व्हावी; आपल्या सौंदर्याचे पोवाडे गायले जावे असे तिला का वाटूं नये ? आणि तसे व्हायचेहि ! अनेक उल्टू कवींनीं तिच्यावर व तिच्या सौंदर्यावर प्रणयगीते रचून कॉलेज-मॅगैस्त्रिनमध्ये छापूनहि काढलीं होती ! काहीं तिचे स्तुतिपाठक होते, तर काहीं तिने एकदां चुकून का होईना पण आपणाकडे पाहवें म्हणून बराच थाटमाटहि करून येत. विद्यार्थ्यांची ही उल्टू प्रवृत्ति मालीने पूर्णपणे ओळखली होती. विचारस्वातंत्र्य व आचारस्वातंत्र्य यांमुळे तीहि मुलींप्रमाणेंच मुलांमध्येहि सर्रास मिसळे. प्रत्येकाशीं बोलायची-हंसायची आणि खेळायचीहि पण ! याचा परिणाम व्हावयाचा तोच होई. प्रत्येकाला वाटे-माली आपणाशीं किती मोकळेपणानें

वागते ! कांहींनीं तर तिचें आपणावर प्रेम आहे अशी खोटी सम-
जूत करून घेतली होती आणि त्याची ते आपल्या मित्रमंडळींत
फुशारकी मारीत ! पण त्यांना हें कुठें माहीत होतें कीं, मालीचे हें
प्रेमचाळे म्हणजे माजरीचे उंदराशीच खेळ चालले आहेत !

गॅदरिंग म्हणजे विद्यार्थ्यांचा सणच ! त्याच्या उत्साहाला, विनो-
दाला आणि खिलाडू वृत्तीला अगदीं भरच यायचा ! समारं-
भाला सुरवात होऊन पांचच मिनिटे झालीं असतील, इतक्यात
मालीची मोटार पोर्चमध्ये येऊन थडकली. साऱ्या विद्यार्थ्यांचे लक्ष
तिच्याकडे वेधले—सर्वत्र चुळबूळ सुरू झाली; विद्यार्थ्यांचे चेहरे
फुलले.

सडपातळ आणि नाजूक देहलता, केतकीप्रमाणे सुंदर वर्ण, गुला-
बाशीं स्पर्धा करणारे गाल, सरळ नासिका, नाकाच्या नाजूक पाकळ्या,
तितकीच नाजूक जिवणी, मोत्याच्या दाण्याप्रमाणे दंतपक्ती, दोन
भिवयाच्या किंचित् वरच्या बाजूची कुंकवाची बारीक टिकली,
कपाळावर भुरभुरणारे केस, पाठीवर नितंबभागापर्यंत रुळणारी वेणी,
तीवर पर्णासह डुलणाऱ्या अर्धोन्मीलित दोन गुलाब कलिका, निळ्या
खड्याच्या कानांतील कुड्या, चापून चोपून नेसलेलें काळ्या-
किनारीचे निळे पातळ, अंगात वातलेला निळाच ब्लाऊझ व
पायात काळ्या रेशमी पट्ट्याच्या नाजूक चपला—

हें सारे दृश्य एका क्षणात विद्यार्थ्यांच्या दृष्टींत सामावले गेलें;
आणि—

*

*

*

मालती आणि मधुकर यांच्या प्रेरणेनें आज बऱ्याच जणांनीं बने-
श्वरची जॉली ट्रिप करण्याचा बेत केला होता; त्याप्रमाणें दोन तीन
मोटारींतून हीं सर्व मंडळी सकाळींच बनेश्वरला गेलीं. हास्य—
विनोदात वनभोजनाचा कार्यक्रम झाल्यानंतर आपल्या मनास

लागेल त्याप्रमाणें जो तो भोंवतालचें सौंदर्य, पहावयास गेला. मालती आणि मधुकर हींहि नदीच्या कांठानें खूप वरपर्यंत गेलीं होती. त्या ठिकाणाहून निसर्गशोभा मोठी रम्य आणि आल्हाददायक दिसत होती. एका खडकावर तीं दोघेहि बसलीं.

“मालती—” मधुकरनें तिच्याकडे पाहात हाक मारली. त्याच्या नेत्रांत मूर्तिमंत आशा सामावली होती.

तिनें त्याच्याकडे फक्त पाहिलें.

“मालती, ज्या आशेचें बीजारोपण तूं माझ्या हृदयवाटिकेंत केलेंस त्या आशालेखर प्रेमपुष्पें फुलविण्याचे भाग्य मला लाभू देणार नाहीस का ? ”

“मधुकर, आपल्या या बोलण्याचा अर्थ नाहीं समजेल मी. ”

“यापेक्षा अधिक स्पष्ट करून सांगायला हवेंच का?—आजपर्यंत माझ्या प्रेमाला सहानुभूति दाखवून तूं जें मला उत्तेजन दिलेंस त्याचें रूपांतर विवाहात नाहीं का होणार ? ”

“प्रेम ? आणि असल्या प्रकारचें प्रेम मी आपणावर आजपर्यंत कधीं केले मधुकर ? ”

“मग आपण एकत्र घालविलेला काळ— ! ”

“परिचय आणि सहवास म्हणजे कांहीं प्रेम नव्हे—हें विसरता मधुकर तुम्ही ? ”

“मग आजपर्यंतची तुझी वागणूक— ? ”

“—निःस्वार्थी अशा मित्रप्रेमाची होती. आपला एक मित्र—संव-
गडी या नात्यानेंच मी आजपर्यंत तुमच्याकडे पहात आले आहे.
त्यांत विवाहविषयक प्रेमाचा मुळींच हेतू नव्हता आणि नाहीं.
आजकालच्या तरुणांना तरुणींचा सहवास अगर मैत्री म्हणजे प्रेमच
वाटतें. ” मिस्किलपणानें हंसत मालती म्हणाली.

“माझ्या मागणीचा कांहींच कां विचार करणार नाहीस मालू तूं ? ” मधुकरानें तिचा हात आपल्या हातीं घेत म्हटलें.

“ खरोखरच मधुकर, मित्प्रेमासारखें निःस्वार्थी आणि शुद्ध प्रेम या जगांत दुसरें कोणतेंच नाही ! आणि—आणि—”

“ आणि—आणि काय मालू ? ”—मधुकरानें अधिच्या मनानें विचारलें.

“ आणि—काहीं नाही मधुकर ! मी म्हणत होतें, तुम्ही आपल्याला अनुरूप अशा वधूशीं कां विवाह करीत नाही ? ”

“ पण, मी तुला पसंत नाहीं का ? ”

“ तसं नव्हे, मधुकर ! पण तुम्ही कितीहि हुशार असलांत, अभ्यासाच्या बाबतींत तुमची मला कितीहि मदत होत असली तरी आमच्या सामाजिक दर्जाकडे मला नको का पहायला ? ”

“ म्हणजे ? आपल्या प्रेमांत माझी गरिबी आड येते असंच ना तुझं म्हणणं ? ”

मालीनें कांहींच उत्तर दिलें नाही. त्याच्या हातांतून आपला हात मात्र सोडविण्याचा तिनें प्रयत्न केला व हृदयावर घाव बसलेल्या मधुकरानेंहि तो सोडला व त्याबरोबरच एक दीर्घ निःश्वास सोडला.

आणखी थोडा वेळ स्तब्धतेत गेल्यानंतर मधुकर म्हणाला, “ पण मालती, आपल्या भावी उज्ज्वल कालाकडे— ”

“ मधुकर, तुम्ही हा विचारच सोडून द्या. ” मालती अगदीं विषय संपविण्याच्या दृष्टीनें म्हणाली, “ सुंदर फूल देवाच्या मस्तकींच वहायचं असतं. ”

या बोलण्याचा मधुकरला बराच संताप आला. सौंदर्य आणि संपत्ति याचा ताठा असणाऱ्या मालतीचा त्याला एक प्रकारें तिटकाराच आला आणि तिच्या निवडींत आपण काहीं चुकत तर नाहीं ना अशीहि एक शंका त्याच्या मनात येऊन गेली. त्या रागाच्या भरांत तो तेथून झटकला आणि मोटारीपाशीं आला. मालतीहि त्याच्या खुळचटपणाबद्दल मनातल्या मनांत हंसत त्याच्या मागून गेली.

मालतीने आजपर्यंत अनेकांच्या मागणीला हरताळ फासला होता आणि त्याबरोबर तिच्या दृष्टीने तिच्या सौंदर्याचे चीज करणारा असा तिला कोणीच भेटला नव्हता. किंबहुना विवाह करून परतंत्र आयुष्य कंठणे ही कल्पनाच तिला पटत नव्हती. म्हणूनच तिने आतां 'आपण विवाहच करणार नाहीं' अशी घोषणा केली होती. कित्येकांची तिने सरळ निराशा केली, तर कित्येकाना तिने नादान ठरवून त्याचा अपमान केला. तिला आपल्या सौंदर्याचा भारीच गर्व वाटू लागला होता; आणि याचे कारण म्हणजे तिच्या भोवतालची परिस्थितीच !

*

*

*

मालती आतां एम्. ए. होऊन बी. टी. साठीं मुंबईस गेली होती. मध्यतरीं सहासात वर्षांचा काळ लोटला होता. तिच्या अनियंत्रित वागणुकीमुळे तिच्यात आता बराच बदल झाला होता. पूर्वीचें तिचें ते मादक आणि मोहक सौंदर्य राहिले नव्हते. त्यात आता प्रौढपणाची झाक मारून अकालीच वृषद्धणाची छटा दिसत होती. बऱ्याच वादळानंतर सृष्टि जशी मलूल व्हावी, किंवा गुलाब-पुष्पाच्या पूर्ण विकसनानंतर त्यावर निस्तेजाची जशी छटा यावी तसे तिच्या सौंदर्याचे झाले होतें; अर्थात् तिच्या भोवतालच्या मधुकर-वृत्तीच्या तरुणांचा घोळकाहि कमी झाला होता. यापुढे कोणीतरी आतां जन्माचा सहचर असावा, निरंतरचा स्नेही असावा असें तिला वाटू लागले होते. परंतु तिचे आजपर्यंतचें खरे वर्तन अनेकांशीं झालेली उद्दाम वर्तणूक, आणि तिच्या सौंदर्याची उतरलेली कला या सर्वांमुळे तिला कोणीच मागणी घालावयास धजेनात. मुलीच्या बाबतींत आलेला भलताच अनुभव पाहून तिचे वडीलहि तिच्या विवाहाच्या बाबतींत उदासीन होते; आणि तिलाहि आतां आपलें मन उघड करणें कठीण जाऊं लागले. त्यामुळे तिच्या विवाहाचा प्रश्न लांबतच चालला.

आणखीहि काहीं वरें निघून गेलीं. मालती आता बी. टी. होऊन मुलींच्या एका शाळेंत शिक्षकीण झाली होती. तिच्या बहु-सर्व मैत्रिणींचीं लग्ने होऊन त्याचे संसार मुग्धाचे चालले होते. कित्येकींना मुलेहि होऊन त्या अनुपम सौख्यात त्या दंग झाल्या होत्या. त्याचें तें सौख्य आणि मातृवात्सल्य पाहून तिला कसेसेच होऊं लागले. या भावना ती दडपूं शकत नव्हती. तिच्या मनांत अजूनहि विवाहाचे विचार येतात ! पण—

अदृश्य जखम !

त्याने पुन्हा एकदा दारावरील पाटीकडे पाहिले आणि घंटा दाबली. एकदोन मिनिटांच्या आतच एका नोकराने येऊन दार उघडले.

“डॉक्टर आहेत का घरात ?” त्याने विचारले.

“आहेत; पण अजून उठले नाहीत.” गड्याने उत्तर दिले.

त्याने मनगटावरील घड्याळाकडे एकदा पाहिले आणि तो पुन्हा म्हणाला, “अच्छा, त्यांना जाऊन सांग की मी आलो आहे.”

“—पण साहेबानी सांगितले आहे की, कोणीही आले तरी मला उठवू नका म्हणून. रात्री एका ऑपरेशनच्या बाबतीत हॉस्पिटलमध्ये त्यांना बराच त्रास झाला आहे.”

“काही हरकत नाही. त्याची मला आतांच भेट घेतली पाहिजे. आत जाऊन त्यांना माझा निरोप सांग.” असे म्हणून त्याने त्या नोकराला दूर सारले व आत प्रवेश केला. नोकर बराचसा आश्चर्यचकित झाला व तो थोडासा घोटाळ्यांतहि पडला. त्याची ती निश्चयी, परंतु सहानुभूति निर्माण करणारी मुद्रा पाहून त्याला काय

वाटलें कोणाला ठाऊक, त्यानें त्याला विहजिटर्स रुममध्ये बसायला सांगितलें व तो आंत निघून गेला. पांचचार मिनिटांतच परत येऊन डॉक्टर बाहेर येत असल्याचाहि त्यानें निरोप आणला.

त्याचा पोषाख भारी किमतीचा व चेहरा रुबावदार होता. यावरून सदर व्यक्ति समाजांत प्रतिष्ठित व सुशिक्षित असावी असें दिसत होतें. मात्र सूक्ष्मपणानें पाहणाऱ्याला त्याच्या मुद्रेवरून तो बराच दुःखी-कष्टी असावासें दिसत असे. त्याच्या तोंडावर फिकटपणाची किंचित् झांक मारत होती व मधून मधून तो कण्हतहि असे. रुमालानें हात गळ्यांत अडकवित्यामुळें त्याच्या हाताला कसली तरी दुखापत झाली असावी असें अनुमान काढावयास बरीच जागा होती. त्याचे मन स्थिर नव्हतें. कसली तरी अस्वस्थता-भयंकर अस्वस्थता-त्याला वाटत असावी.

थोडक्याच वेळांत डॉक्टर आपल्या पांढऱ्या झग्यात तेथें आले व त्यानीं सहास्य मुद्रेनें नमस्कार केला. त्यानेंहि उलट नमस्कार करून हंसण्याचा प्रयत्न केला. पण त्याचें तें हास्य त्यालाच वेडावून दाखवीत असल्याचें भासले.

दवाखान्यात त्या दोघाखेरीज तिसरें कोणीहि नव्हतें. डॉक्टरानीं त्याला त्याच्या आगमनाचा हेतु विचारला तेव्हा तो म्हणाला, “गेला सबंध आठवडा मला झोप कशी ती नाही. माझा उजवा हात भयंकर ठणकतोय. काय झालंय तें मात्र काहींच सांगता येत नाही. काळपुळी अगर असलाच एखादा भयंकर रोग असावा असं वाटतं. सुरवातीला मला तसा कांहींच त्रास झाला नाही; पण अलीकडे त्या ठिकाणीं नुसती आग !-आगीचा भडका होतोय ! एक क्षणभर-देखील बरं वाटत नाही. हें असंच चाललं तर मला खात्रीनं वेड लागणार असं वाटूं लागलं आहे. अगदीं असह्य होऊन राहिलं आहे. असं वाटतं कीं, त्या जागीं रखरखीत निखारा ठेवावा,

नाहीं तर तें कापून तरी काढावं. ” असें म्हणून त्यानें आपला हात गळ्यांतून काढला व कोटाची बाही वर करून ज्या ठिकाणीं ठणका लागला होता ती जागा त्यानें डॉक्टरना दाखविली.

डॉक्टरनीं त्या जागेकडे पाहिलें, पण त्याना तेथे काहीच दिसून आलें नाहीं. त्याना वरेंच आश्चर्य वाटले व या गृहस्थाला वेडबीड तर लागलें नाहीं ना, अशा नजरेनें त्यांनीं त्याच्याकडे पाहिले. तोहि डॉक्टराकडे आशाळभूत दृष्टीनें पाहत होता. त्याच्या मुद्रेवरील प्रामाणिकपणा व कारुण्य पाहून डॉक्टर विस्मयात पडले. ते म्हणाले, “ मला तर इथं काहींच दिसत नाहीं; मग ऑपरेशन ते कशावर करायचें ? ”

“ हें काय ? या—या ठिकाणीं भयंकर आग होतेय. ” असें म्हणून त्याने दुखत असलेली जागा दाखविली.

पण त्या ठिकाणीं काय होते ? अगदीं काहीं झालेलें नव्हते. कातडीचा रंग देखील बदलला नव्हता. पण त्याला असह्य वेदना होत असाव्यात असे मात्र त्याच्या मुद्रेवरून स्पष्ट दिसत होते. डॉक्टरनीं त्याचा हात आपल्या हातात मोठ्या हळुवारपणे धेतला व त्यानें दाखविलेल्या जागेवर त्यानीं आपलें बोट ठेविले. त्याबरोबर त्यानें आपला हात मागे ओढला. डॉक्टरांच्या बोटाचा स्पर्श होताच तो भाग दुखावल्याचें दिसले. मनगटाच्या मागील बाजूला किंचित् वरच्या भागावर ती जागा होती.

“ इथंच दुखतंय ? ”

“ हं—अगदीं भडका उडालाय. ”

“ मीं बोट ठेवलं तेव्हा काहीं दुखल्यासारखं वाटलं का ? ”

पण त्यानें काहींच उत्तर दिलें नाहीं. त्याच्या डोळ्यातील अश्रूच त्याच्या दुःखाची कहाणी सागावयास समर्थ होते.

“ फारच चमत्कारिक; मला तर काहींच दिसत नाहीं ! ”

“मला देखील दिसत नाही; पण त्या दुःखाची कल्पना मला आहे. अगदीं जीव नकोसा झाला आहे.”

डॉक्टरनीं तो भाग पुन्हां एकदां तपासला. सूक्ष्मदर्शक यंत्रां-
तूनहि त्यानीं पाहिलें. ताप वगैरे आहे का, तेंहि थर्मामिटर लावून
पाहिलें. पण रोगाचें निदान त्याना कांहींच होईना.

“कातडी तर अगदींच निरोगी दिसते. शिरा चांगल्या आहेत,
अन् सूज बीज कांहींच नाही. ”

“ती जागा किंचित् ताबूस झाल्यासारखी मला दिसते. ”

“कुठें ? ”

त्यानें जागा दाखविली. पैशाएवढा चट्टा पडला आहे हें दर्श-
विण्याकरिता त्यानें त्या भागावर पेन्सिलीनें वर्तुळ काढून दाख-
विलें. “इथं. ”

पण डॉक्टरना कांहींच उमज पडेना. तथापि ते म्हणाले,
“तुम्हाला इथं एक आठवडाभर तरी राहिलं पाहिजे; मग पाहूं
आपण, काय करता येईल तें. ”

“छे छे ! एक मिनिटभर देखील मला आतां कळ काढवत
नाहीं. मी कोणी एखादा वेडा अगर भ्रमिष्ठ आहे असें समजूं
नका. डॉक्टर, ही अदृश्य जखम मला भयंकर त्रास देतेय् हो. ”
अगदीं कळवळ्यानें तो म्हणत होता, “कृपा करून तेवढा भाग—
अगदीं हाडापर्यंत कापून काढा, म्हणजे मला जरा बरं वाटेल. ”

“तसें करण्याची मला कांहींच आवश्यकता दिसत नाही. ”

“डॉक्टर, असे नका हो निष्ठुर होऊं. खरोखरच मी कोणी वेडा
नाहीं अगर मी आपली फसवणूक करीत नाहीं. तेवढा भाग कापून
काढाच. फार उपकार होतील. ” असें म्हणून त्यानें आपला डावा
हात कोटाच्या खिशात घातला व पाकिटातून दहाच्या पाच नोटा

काढून त्याने डॉक्टरांच्या पुढे ठेवल्या व म्हणाला, “है आपल्या श्रमाचं पारितोषिक.”

“तुम्हीं साऱ्या जगातला पैसा जरी माझ्यापुढं आणून ओतला तरी मी चाकूला स्पर्श करणार नाहीं. कारण ती गोष्ट आमच्या घंघ्याला काळिमा आणणारी आहे. सारें जग तुम्हांला मूर्ख ठरवील आणि मला रोगाचं निदान कळलं नाहीं म्हणून माझी छीः थूः होईल.”

“बरं तर; माझ्यावर एवढी तरी दया कराल का ? मी माझ्या हातानं तो भाग कापून काढतो आणि नंतर त्या जखमेवर आपण औषधोपचार करा.”

डॉक्टरांच्या उत्तराची वाटहि न पाहतां त्यानें शर्टची बाही वर केली व दुसरें काहींच शस्त्र नसल्यामुळें त्यानें आपल्या खिशांतील चाकू काढून तो त्या जागीं चटकन् खुपसला !

हें पाहतांच डॉक्टर उद्गारले, “हं हं, हे काय ? थांबा—थांबा जरा ! शीर बीर कापली गेली तर भलतंच होईल !”

इतकें झाल्यानंतर डॉक्टरना त्या भागावर ऑपरेशन करणें भागच झालें. त्यानीं शटकन् सर्व तयारी केली व त्याला टेबलावर निजाव्यास सांगितलें. पण तो म्हणाला, “तसं नको; मी आपणाला दाखवतो, किती भाग कापला पाहिजे तो.”

तो भाग कापला जाताना त्यानें हूं कीं चूं केलें नाहीं. मात्र तो कापून झाल्यानंतर कांहीं तरी डोक्यावरील जड ओझे उतरून ठेवत्याप्रमाणे त्यानें समाधानाचा एक सुस्कारा सोडला.

“आता कसं वाटतं ?” डॉक्टरनीं विचारलें.

“फारच छान ” त्यानें हंसत उत्तर दिलें, “कापल्यामुळें किंचित् चुणचुण होते. पण होणारी आग नाहींशी होऊन जरा गार वाटूं लागलं आहे. हं. आतांच बांधूं नका. जाऊंदे जरा रक्त.”

जखम बाधल्यानंतर त्याच्या मुद्रेवर बरेच समाधान दिसू लागलें. त्याच्यात मनस्वी बदल झाल्यासारखें दिसलें. “मी आपला अत्यंत ऋणी आहे, डॉक्टर !” कृतज्ञतेनें त्याचें अंतःकरण भरून आले होते.

जखम पूर्णपणे भरून आल्यानंतर तो आपल्या गावीं परत निघून गेला.

*

*

*

एक महिन्यानंतर तो पुन्हा डॉक्टरकडे आला. अगदीं पहिल्या-प्रमाणे त्याची अवस्था झालेली दिसत होती. इतकेंच नव्हे, तर या खेपेला त्याच्या शरीरांतहि काहीं त्राण उरले नाहीं असें दिसत होतें. त्यानें आपला हात डॉक्टराच्या पुढे केला.

“काय झालं पुन्हा ?”

“मागच्या खेपेला आपण बरोबर तो भाग कापला नाहीं. पुन्हा दुखू लागला आहे. नव्हे, अगदीं कठीण अवस्था झाली आहे. आपणाला पुन्हा एकदा ऑपरेशन केलं पाहिजे.” दुःखाने त्याच्या तोडांतून शब्द बाहेर निघत नव्हता.

डॉक्टरनीं पुन्हा तपासले. मागील जखम पूर्ण भरून कातडीहि नवीन आली होती. नाडी ठीक चालली होती. ताप भरला नव्हता; पण तो सारखा थरथर कांपत होता.

“असली केस मी यापूर्वी कधींच पाहिली नव्हती !” डॉक्टर स्वतःशीं म्हणाले.

पुन्हा ऑपरेशन करण्याखेरीज गत्यंतरच नव्हतें. ऑपरेशननंतर त्याला बरें वाटलें; पण या खेपेला तो कांहीं हंसला नाहीं. उलट डॉक्टरांचे आभार मानतांना तो बराच थकलेलाहि दिसला. जखम बाधून झाल्यावर तो निघून गेला.

या केससंबंधी डॉक्टरनी आपल्या बऱ्याच डॉक्टर—स्नेह्यांना विचारलें; पण असली चमत्कारिक केस कोणाच्या पाहण्यात आली नव्हती. म्हणून कोणालाच समाधानकारक उत्तर देता आले नाही.

आणखी एक महिना गेला तरी तो पुन्हा काहीं आला नाही. पण त्याच्याकडून डॉक्टरना एक पत्र आले. त्यांना वाटले की, बहुतेक त्याचा तो रोग बरा होऊन त्यासंबंधीच त्याने आभार-प्रदर्शक पत्र पाठविलें असेल. त्यांनाहि समाधान वाटले व त्या आनंदांतच त्यांनी तें फोडले. पत्र पुढीलप्रमाणें होते—

“ प्रिय डॉक्टर,

माझ्या दुःखाचा उगम कशात आहे या बाबतीत मी आपलें शंकांनिरसन करणार आहे. या जगात मी आता फार काळ राहणार नसल्यामुळे त्यासंबंधीची गुप्तता राखण्याचें मला काहींच कारण नाही. आणि म्हणूनच माझ्या त्या प्राणातिक वेदना होणाऱ्या दुःखाचें कारण सांगणार आहे. तीन वेळा ती जखम उद्भवली, आणि यापुढें तिच्याशीं झगडण्याचे सामर्थ्य आता माझ्यात उरलें नाही. आजचे हें पत्र मी त्या जखमेवर जळजळीत निखारा ठेवूनच लिहीत आहे. जखमेतील धग इतकी आहे की, तीपुढें या निखाऱ्याची धग कांहींच नाही.

“ सहा महिन्यापूर्वी माझ्यासारखा सुखी प्राणी कोणीच नव्हता. वाडवडिलार्जित भरपूर इस्टेट, सुखाचीं सर्व साधनें हाताशीं, तरुण वय—कशाला म्हणून कमतरता नव्हती. मीं गेल्याच वर्षी लग्न केलें—आणि तोहि प्रीतिविवाह. मग माझ्या आनंदाला पारावार कोटून असणार! भरपूर संपत्ति आणि सुखरूप पत्नी यापेक्षा अधिक सुखाची तरी कोणाला अपेक्षा असणार! सहा महिन्यांचा काळ कसा गेला तो आम्हाला समजलादेखील नाही. तारुण्यसुलभ शृंगार, विनोद, गप्पा—गोष्टी, हसणे, खिदळणें, फिरणे, मजा करणें यापेक्षा अधिक तें

आम्हांला काय सुचणार ? खरोखर तिचें लावण्य अप्रतिम, स्वभाव अति गोड, वागणुक मनपसंत—अजूनहि ती अलुड बालिकाच होती. पण आमचें हें सौख्य दैवाला फार दिवस पाहवलें नाहीं.

“ तिचे कपडे, दागिने, शिवण व वीणकाम वगैरे ठेवण्यासाठीं तिनें एक कपाट मागून घेतलें होतें. पण त्या कपाटाच्या एका खणाला ती नेहमीं कुलूप लावी व त्याची काळजी घेई. सुरुवातीला मला त्यात विशेष काहींच वाटलें नाहीं. पण नंतर ती गोष्ट माझ्या मनाला लागून राहिली. त्या खणात तिचें एवढें काय रहस्य असावें कीं, जें मलादेखील कळूं नये, याची तिने काळजी घ्यावी ? त्याच वेळीं संशयविशाचानें मला पछाडलें. तिच्या त्या निष्ठाप दृष्टीवर माझा विश्वास बसना. कांहीं तरी पाणी मुरत असावें अशीच माझी समजूत झाली. तिचें तें प्रेमळ वर्तन मला फसविण्याकरितां तर नसावें ना, असाच माझा ग्रह झाला.

“ एके दिवशी ती आपल्या मैत्रिणीकडे गेली असता त्या संधीचा फायदा घेऊन मी तिच्या कपाटाला किल्ली चालवून तें उघडलें व एका सुंदरशा गुलाबी फितींत गुडाळलेले पत्राचें पुडकें बाहेर काढले. माझा पूर्वीचाच संशय दुणावला. कारण तीं सारीं प्रेमपत्रेच होतीं.

“ माझ्या पत्नीचें माझ्यावर इतकें प्रेम होतें कीं—निदान ती वरून तरी तसे दाखवीत असें—तिच्या पूर्वायुष्याच्या खाजगी गोष्टी-कडे मला लक्ष देण्याचें काहींच कारण नव्हतें. पण त्या वेळीं माझी सदसद्विवेकबुद्धिच जाग्यावर नसल्याकारणानें त्या पत्रांतील मजकूर वाचण्याची माझ्या मनांत इच्छा उत्पन्न झाली. मीं तीं सारीं पत्रें एकामागून एक वाचून काढलीं.

“ माझ्या आयुष्यातील ती वेळ अगदीं भयंकर अशीच होती.

“ तीं पत्रें दुसऱ्या कोणाचीं नसून माझ्या एका जिवलग स्नेह्या

नैच लिहिलीं होतीं. पत्रावरील मायना प्रेमानें पूर्ण भरलेला व आंतील मजकूरहि प्रेमाची महति वर्णन करणाराच होता. पत्रें कोणाला पाठविलीं हे कळण्यास मार्ग नसला, तरी तीं सारीं आमच्या लग्नानंतरच लिहिलेलीं आहेत हें त्यावरील तारखांवरून स्पष्टच होत होते; आणि मी मात्र स्वतःला अगदीं पूर्ण सुखी समजत होतो. त्यावेळच्या माझ्या भावनांचें वर्णन या ठिकाणीं मला करता येत नाहीं. मी तीं सारीं पत्रे पुन्हा जशींच्या तशीं आत ठेवून दिलीं व तिच्या येण्याची वाट पाहत बसलों.

“ ती आली, तरी मी काहींच बोललों नाहीं. रात्रींचीं जेवणें झाल्यानंतर नेहमींप्रमाणे आम्हीं निजावयास गेलों. तिच्या नेहमींच्या स्वभावाप्रमाणें तिचा थट्टाविनोद चालू होता. पण माझ्या अंतः-करणांत कोण खळबळ उडाली होती ! तिची ही आताची वागणूक प्रेमळपणा दाखवीत होती. पण तिची प्रेमपत्रे माझ्याशीं प्रतारणा करीत होतीं. स्त्रियांना किती बेमालुम सोंग आणता येते आणि उदारहृदयी पुरुषांना कसे फसवितां येतें, त्याचें दृश्य मी माझ्या नजरेने पाहात होतों. स्त्रिया इतक्या निमकहराम असतात तर...

“ तिला लवकरच झोंप लागली; पण मला लागणे शक्य नव्हते. मध्यरात्रीचा सुमार झाला होता. मी पांघरूण दूर सारले व उठून बसलों आणि तिच्या मुखाकडे पाहिलें. दिव्याचा मंद प्रकाश तिच्या तोडावर पडला होता. किती सुंदर, किती निर्मळ, किती निर्व्याज दिसत होते ते मुखमंडल ! त्याच वेळीं ती स्वप्नांत हंसली. माझा संताप अनिवार झाला. स्वप्नांत देखील प्रियकराशीं प्रेमचेष्टा चालल्या असाव्यात असाच मला भास झाला. सैतानानें माझ्या मनात चांगलाच धुमाकूळ माजविला ! मी स्वतःचें भान विसरलों आणि—आणि त्या क्षणींच तिचा गळा दाबून...तें सुंदर पुष्प मी माझ्या हातानें चुरडलें. तिने कांहींच हालचाल केली नाहीं. मात्र

तिच्या तोंडांतून आलेल्या रक्ताचा एक थेंब माझ्या हातावर पडला—आपणाला ती जागा माहित आहेच. त्या वेळीं ते मला कळले नाही; पण दुसऱ्या दिवशीं तो थेंब पूर्णपणे वाळल्यानंतर माझ्या लक्षांत आले...मला माझ्या त्या दुष्कृत्याचें काहीच वाटलें नाही; कारण तिला योग्य तेंच शासन मिळाले होते, अशीच माझी भावना होती.

“त्यानंतर पंधराच दिवसांनीं तिची मैत्रीण माझ्याकडे आली व माझ्या पत्नीच्या अचानक मृत्यूबद्दल दुःख व्यक्त करून माझ्या मनाचें तिने सात्वण केलें. पण माझे त्याकडे लक्ष नव्हते. कारण माझें सात्वण करण्याची कांहींच आवश्यकता नव्हती. थोड्या वेळानंतर तिने माझ्या पत्नीजवळ एक पत्राचें पुडके दिल्याचे सांगितले. घरात कोणाला कळूं नये म्हणून ते तिनें माझ्या पत्नीजवळ ठेवावयास दिल्याचें तिने सांगितले. तें ऐकताच माझ्या शरीरातील सारे रक्त गोठत आहे असे मला वाटूं लागले. एकूण तीं पत्र माझ्या पत्नीचीं नव्हतीं तर ! माझ्या हृदयांत भयंकर कालवाकालव सुरू झाली. मी अगदीं मोठ्यानें रडण्याच्या वेतात आलो व तीं पत्र आणून देण्याच्या निमित्तानें आत जाऊन मी माझ्या मृत पत्नीच्या फोटोसमोर गुडवे टेकून अश्रुविमोचन करूं लागलो. मला माझ्या कृत्याचा आता पश्चात्ताप होऊं लागला. मी माझ्यावरच खूप संतापलों, पण त्याला काय उपाय होता ? पत्राचे पुडके मी माझ्या पत्नीच्या मैत्रीणीजवळ दिले. जाता जाता ती म्हणाली, “खरोखर आपली पत्नी फारच विश्वासू. तिनें या पत्रात काय आहे हें कधीं उघडून देखील पाहिलं नाही.” व पुन्हा एकदा तिने मला शोक आवरावयास सांगून साश्रुनयनांनीं माझ्याकडे पहात तिने माझा निरोप घेतला.

“त्यापूर्वी माझ्या पत्नीबद्दल मला शोक वाटत नव्हता; परंतु

तिचा जाणून बुजून मीच खून केला हें कळल्यानंतर तिच्यावरील पूर्वप्रेमाने माझ्या मनाची अवस्था शोचनीय झाली.

“माझ्या पत्नीच्या मृत्यूनंतर बरोबर एक महिन्याने माझ्या हाताच्या ज्या भागावर तो रक्ताचा थेंब पडला होता, त्या भागावर एक तांबूस डाग उमटला आणि त्यानंतरचें आपणास सर्व काहीं माहित आहेच. यापुढें मला आतां तें दुःख सहन होत नाहीं. माझ्या उतावळ्या स्वभावामुळे माझ्या हातून जें क्रौर्य घडलें, त्याला ती शिक्षाच मिळाली. इतःपर या दुःखार्शी झगडण्याची माझी तयारी नाहीं. मला माझ्या मृत पत्नीची भेट घेण्याची अत्यंत उत्कंठा लागून राहिली आहे. तिला प्रेमानें कडकडून भेटून तिची केव्हा क्षमा मागेन असें मला झालें आहे. ती मला खात्रीने क्षमा करील. कारण तिचें माझ्यावर तसेंच प्रेम होतें. असो.

“डॉक्टर, हें पत्र आपल्या हातीं पडेल त्या वेळीं स्वर्गांत मी माझ्या लाडकीच्या कोमल करपाशात असेन; पण त्यापूर्वीं आपण माझ्याकरिता जे जें कांहीं केलें, त्याबद्दल मी आपले मनापासून आभार मानतो.”

पहिलें प्रेम !

भटवाडींतील 'शांतानिवास' मधून ती अगदीं ठराविक वेळेस शाळेंत जावयास निघत असे. कांहीं विशेष कारणाशिवाय तिच्या या नियमितपणात कधीच खड पडला नाहीं. अगदीं ठराविक वेळ, ठराविक मार्ग आणि ठराविक बाजूने हातांतील पुस्तके सावरीत ती जाई. कधीं कधीं वाटेत तिच्या वर्गांतील एखाद-दुसरी मैत्रीण तिला भेटे आणि मग तिच्याशीं गप्पा-विनोद करीत ती टाकुरद्वार-गिरगांव रस्त्यावरील एका गल्लींतील शाळेंत शिर. पण, पुष्कळदा ती एकटीच असे. त्याच वेळेला अनेक मुली त्याच रस्त्याने आप-आपल्या शाळेंत जात असत. वास्तविक त्या मीनाबाजारात तिच्याकडे विशेष लक्ष वेधण्यासारखें अलौकिक सौंदर्य तिच्याजवळ नव्हतें. चारचौर्घीसारखीच तीहि होती. पण, तिनें तारुण्यांत नुकताच प्रवेश केला असल्याकारणानें आणि सौंदर्यप्रसाधनांच्या साहाय्यानें, तिनें आपल्या मूळच्या श्यामल वर्णांला विशेष आकर्षकपणा आणला होता; त्यामुळे, तिच्याकडे लक्ष जातांच तिच्या रेखीव सौंदर्याची प्रचीति

येई. विशेषतः तिचें तें तरतरीत नाक आणि पाणीदार हंसरे डोळे प्रामुख्याने नजरेत भरत. विविधरंगी तलम पातळानें आपले कांहींसिं कृशांग चापून—चोपून नटविल्याकारणानें तिचें बाधेसूद शरीर विशेष पच मोहक दिसे. गुलाबाचें मादक आणि उन्माददायक सौंदर्य तिच्यापाशीं नसले, तरी कृष्णकमलाची नाजूक आकर्षता मात्र तिच्यांत खात्रीनें होती.

—आणि म्हणूनच गिरगावनाक्यावरील एका तरुणाच्या ती विशेष नजरेत भरली. तिने त्याचें मन मोहून टाकले. अगदीं ठराविक वेळेला लोकल गाड्या स्टेशनवर येत असूनहि प्लॅटफॉर्मवरील उतारू ज्याप्रमाणे गाडीच्या वाटेकडे दूरवर अधिन्या नजरेनें वाट पाहत असतात, त्याचप्रमाणे तिचीहि शाळेत जाण्याची ठराविक वेळ असतानाहि तो तिची मोठ्या आतुरतेनें वाट पाही. ती येत असलेली पाहताच तो तिच्याकडे रोखून पाही आणि त्याच्या निवासस्थानापाशीं ती येतांच तो चटकन् आंत होई आणि काचेच्या खिडकीआड उभा राहून तो तिच्याकडे अनिमिष नेत्रांनीं पाही. तिच्याकडे पाहत असताना त्याच्या हृदयात आनंदाच्या प्रचंड लाटा उसळत. भरतीच्या वेळीं रेक्लेमेशनवरील धक्क्यावर ज्याप्रमाणें समुद्राच्या लाटा जोराने येऊन आदळतात आणि त्यांचे तुषार रस्त्यावर उडून जाणाऱ्या-येणाऱ्याचा गोघळ उडवितात, अगदीं त्याचप्रमाणें ती त्याच्या दारावरून जाऊं लागली म्हणजे त्याच्याहि हृदयसागरात अशाच प्रेमाच्या लाटा उसळून त्याचे तुषार एका विशिष्ट चमकेच्या रूपानें त्याच्या नेत्रावाटे बाहेर पडल्याचा भास होई. ती त्याच्या नजरेसमोरून एकदांची निघून गेली म्हणजे स्टेशनवरून लोकल निघून गेल्यानंतर स्टेशनला जी अवकळा येत असते तसें त्याच्या मनाचें होई. नाहीं म्हणावयास धावत पळत येऊनहि गाडी चुकलेला उतारू ज्याप्रमाणें निराश मनानें उगीचच

प्लॅटफॉर्मवर फेऱ्या घालीत असतो त्याचप्रमाणें तिचें स्मृति सौंदर्यहि मग त्याच्या मनात असेच रेगाळत राही व मग काही वेळ तरी तो अगदीं बेचैन होऊन जाई.

पण हें असें किती दिवस चालणार ? तिच्याशीं ओळख कशी करून घ्यावी, तिच्याशीं बोलावयास कशी सुरुवात करावी, तिच्या-पाशीं आपलें मन कसे उवडें करावें याचाच त्याला अगदीं ध्यास लागून राहिला. त्याने आपल्याकडून होईल तितका खूप खूप विचार केला, पण त्याच्या त्या इवल्याशा मेंदूतून त्याला काहींच उपाय शोधून काढता येईना. त्याची अस्वस्थता दिवसेंदिवस वाढतच चालली. त्याचें कशाकडेच लक्ष लागेना, आणि ज्या वेळीं त्याला उपाय सापडला, त्यावेळीं त्याचें त्यालाच कमालीचें कौतुक वाटले आणि आपण जर अधिक शिकलों असतों तर आपण खात्रीनें वकील नाहीं तर बॅरिस्टर झालों असतो याची त्याला खात्री पटली आणि मग त्या विचारानें त्याचे त्यालाच हसूं आलें अन् कमालीचें समाधानहि वाटले.

*

*

*

आणखी काहीं दिवसानंतर.

त्या दिवशीं त्यानें स्वतःला खूपच नटविलें. मट्टीतून आणलेला पांढरा स्वच्छ शर्ट आणि इस्त्रीचा भोगळ चोळणा चढविला. आकर्षक डिझाइनचा हॅनावा कापडाचा कोट अंगांत घातला. डोक्यावरचे लावसडक केस त्याने त्रिलिअंटाइन चोपडून व्यवस्थित वळविले. कोटाच्या वरच्या खिशात एक अडीच आणे किंमतीचा इमिटेशन सिल्कचा हातसमाल घडी घालून तो बाहेर दिसेल अशा झोकांत ठेवून दिला, आणि तिच्या येण्याच्या रस्त्याकडे डोळे लावून बाहेरच्या बाजूस उभा राहिला. त्याने मनगटावरील घड्याळाकडे पाहिलें. आत्तासे कुठें साडे नऊ झालेले पाहून तो मनांतल्या मनांत

खूप चरफडला. त्याला वाटलें, आपलें घड्याळ बंद पडलें असावें म्हणून त्यानें तें कानापाशीं नेऊन पाहिलें; पण तें प्रामाणिक-पणानें आपलें काम करीत होते आणि मग त्याला अधिकच राग आला. या वेळीं तें खरोखरच बंद पडलें असतें तर त्याला मनांतून खास आनंदच वाटला असता, पण तेवढें त्याचें नशीब बलवत्तर नव्हतें. त्यानें उगीचच आंत डोकावून भिंतीवरच्या घड्याळांकडे नजर फेकली; पण, त्यातील समातर काट्यांकडे पाहून तर तो अधिकच चरफडला. सव्वा नऊ ! त्याला वाटलें, ध्यावा एक दगड आणि मारावा फेकून घड्याळावर ! पण तसें करणें धोक्याचें होते. म्हणून त्यानें त्याकडे एक तिरस्कारपूर्ण दृष्टिक्षेप टाकून आपला संताप व्यक्त केला. त्याला वाटलें आपल्या हृदयातील टोके ज्या जलद गतीनें पडत आहेत त्याच गतीने या घड्याळाचेहि टोके पडले असते तर एव्हाना नसते का साडेदहा झाले ! पण त्याला काय माहित कीं, माणसाचें हृदय आणि घड्याळ हीं एकाच मालमसाल्याचीं केलेलीं नाहींत ! अघीन्या मनानें तो एकसारखा आतवाहेर करीत होता. त्याचें चित्त ठिकाणावर नव्हतें. “ काय, कोंडिवा आज विशेष नटलायस ? ” म्हणून त्याला उद्देशून कोणी तरी मिस्किलपणाने म्हटलेलेंहि त्याला ऐकू गेले नाहीं. तो आपल्याच नादांत होता.

—आणि ज्या वेळीं भिंतीवरच्या घड्याळांत टोला पडला त्या वेळीं तो किती तरी मोठ्यानें दचकला; त्याला वाटलें आपल्या हृदयावरच कसला तरी आघात झाला आणि म्हणून त्याचा डावा हात अभावितपणें त्याच्या हृदयाकडे गेला. पण त्याला लागलीच समजून आलें कीं, साडेदहाचा हा टोला पडला असून आपण इतका वेळ जिची इतकी आतुरतेनें वाट पहात आहोत ती येण्याची वेळ झाली आहे; म्हणून तो ट्राम, मोटारी, माणसाची गर्दी, बसेस

याना चुकवून तिच्या वाटेकडे डोळे विस्फारून पाहू लागला; पण त्याला हवे असलेले 'माणूस' त्याला दिसना. जसजसा घड्याळाचा काटा पुढें पुढें सरकू लागला, तसतसा त्याच्या हृदयाचा ताणहि वाढू लागला. त्याच्या मनात नाहीं नाहीं ते विचार येऊ लागले. त्याला वाटले आजच नेमका तिला ताप-बिप तर आला नसेल ना ? का एखादा अमघात होऊन त्यांत-पण माणसाचें मनच असं असते कीं, विचाराची मर्यादा खुटली कीं, त्याला त्यापलीकडे जावतच नाहीं. त्याचेहि तसेच झालें. पाच मिनिटें गेलीं, दहा गेलीं, पण ती त्याच्या दृष्टीस पडेना. मनाला काहीं तरी विरंगुळा म्हणून तो आत गेला व त्यानें मोठ्या थोरल्या आरशात उगीचच डोकावून पाहिले. घोटून केलेल्या दाढी मिशाचा सफा कट, डोक्यावरचे तुळतुळीत केस, रेखीव भाग, ते त्याचे रुबावदार कपडे-त्याहि अवस्थेत त्याला स्वतःकडे पाहून समाधान वाटलें. त्याच्या चेहऱ्यावर हास्यरेपा उमटली. त्यानें हातांत कंगवा घेतला आणि नाजूक हाताने तो आपल्या केसावरून फिरवला. कोटावरची शर्टची कॉलर नीट सावरली. वरच्या खिशातला रुमाल किचित्सा वर ओढला आणि पुन्हा एकदां मुरडून आरशात पाहत तो बाहेर आला.

—आणि आनंदाची एक प्रचंड लाट त्याच्या मनात उसळली. ती भराभर पावलें टाकीत शाळेचा मार्ग आक्रमीत होती. तो चटकन् आत आला व त्याने तेथे एका बाकावर बाजूम ठेवलेलीं पुस्तकें व जाडशी वही उचलली आणि तिचा पाठलाग सुरू केला. ठाकुरद्वाराच्या नाक्यापर्यंत तीं दोघेहि अगदी शेजारूनच जात होतीं. त्याच्या त्या भपकेवाज पोशाखामुळे म्हणा अथवा त्यावरील अत्तराच्या सुगंधामुळे म्हणा तशा त्या शाळा-घाईतहि तिचें त्याच्याकडे लक्ष वेधलें, आणि क्षणार्धांत तिने त्याचे आपादमस्तक निरी-

क्षण केले. कोणत्याहि तरुणीचें मन आकर्षून घेईल असाच आजचा त्याचा जामानिमा होता. वाटेंत तिनें त्याच्याकडे किती तरी वेळां मुरडून पाहिलें असेल व तेवढ्या वेळांत तिची चालण्याची गतीहि मंदावली असेल. तिला एकदा तर वाटलें कीं, तो तरुण आपणांकडे पाहून हंसलाहि असावा; पण तो केवळ भासच होता. कारण तो कोणी सोकावलेला सोकाजीराव नव्हता. त्याच्याहि आयुष्यांतील हा पहिलाच समरप्रसंग होता, आणि पहिल्या चकमकीच्या वेळीं दोन्ही पक्ष प्रतिपक्षाचे बळ अजमावण्याचाच प्रथम प्रयत्न करीत असतात. त्याचेंहि तसेच होतें. ठाकुरद्वार नाक्याजवळच्या गिरगाव रस्त्यावरील एका गल्लींत शिरत असताना तिने मागें वळून त्याच्याकडे पाहिले. तोहि आपणाकडेच पाहतो आहे हें पाहताच तिनें लाजून मान खालीं घातली आणि भराभर पावले टाकीत ती शाळेच्या इमारतीकडे निघून गेली.

✱

✱

✱

ध्येयसिद्धीसाठीं शेकडो—हजारो वर्षे तपश्चर्या करण्याची प्राचीन ऋषीना आवश्यकता भासली असली तरी, त्याला मात्र त्या दिव्यातून जावे लागलें नाहीं. हळूहळू त्या दोघाची ओळख झाली. तीं दोघेहि अगदीं ठराविक वेळेला ठाकुरद्वार—गिरगाव रस्त्यानें जात असत. अगदीं आपली नेमक्या जागीं व नेमक्या वेळेला गाठ कशी पडते याचें तिच्या चेहऱ्यावर आश्चर्य प्रगट होई. तोहि तेंच आश्चर्य व्यक्त करण्याचा प्रयत्न करी; पण प्रत्यक्ष बोलण्याचें धैर्य मात्र कोणालाच होत नसे. तथापि जगात आश्चर्यकारक गोष्टी थोड्या का घडून येत असतात? मग त्याच्या बाबतींत तरी त्या घडून का येऊ नयेत? आणि झालेंहि तसेंच. एके दिवशीं समोरून येणाऱ्या एका लढशा कोळणीचा तिला धक्का लागला आणि तिच्या हातातील पुस्तकाची चवड रस्त्यावर पडली. तो शेजारून

जात होता. त्याला ती संधि बहुमोल वाटली. तो चटकन् खाली वांकला. सारीं पुस्तकें गोळा करून त्यानें तिच्या हातीं दिलीं. त्या गडबडींत तिच्या बोटांचा त्याच्या बोटांना स्पर्श झाला. त्या दोघांनाहि काय व्हायचें तें झालें ! तिनें त्याचे कसेबसे आभार मानले. त्यानें फक्त हंसून तिला उत्तर दिलें.

थोडेसें पुढें गेल्यानंतर—

“ कुठें कॉलेजात असतां वाटतं ? ”—ती

“ हो. ”—तो.

पुढे सर्वच मुक्यांचा बाजार ! पुढें काय बोलवें हें दोघांनाहि समजेना. अंतःकरणांत तुफान उठलें म्हणजे जीभ लुली पडते—असं कायसंगं म्हणतात ना—अगदीं तसं त्याचं झालं होतं. त्याच्या प्रेमाचा हा कुठें श्रीगणेशा होता.

पण श्रीगणेशा असला म्हणून तो किती दिवस घटवीत बसणार ? यथाकाल त्यांनीं आपल्या प्रेमाचीं धुळाक्षरें गिरविलीं आणि तीं आतां प्रत्यक्ष प्रेमपाठ घोकीत होतीं.

शाळा सुटल्यानंतर तीं दोघे चौपाटीवर, नाहीं तर रेक्रेमेशनवर जाऊन बसूं लागलीं. कधींमधीं हॅर्गिंग गार्डनचा चढाव चढून जाण्यापर्यंतहि त्यांची मजल जाऊं लागली.

पण, हें असे किती दिवस चालणार ? चोरट्या प्रेमाची खुमारी काहीं और असली तरी त्याचाहि कधींना कधीं वीट येतोच; पण पुढची मजल मारण्याचें मात्र अद्यापि कोणालाच धैर्य होत नव्हतें.

*

*

*

दिवसामागून दिवस जात होते.

एके दिवशीं—

त्याच्या ध्यानींमनींहि नसतां एका व्यक्तीने त्यांना पाहिलें. तिला मोठेंच आश्चर्य वाटलें. पण तेवढ्यातच ठाकरद्वारच्या नाक्या-

वरून म्यूसियमकडे जाणारी १०-५० ची ट्राम सुटल्याकारणाने तिला त्यांच्याकडे अधिक लक्ष देतां आले नाही. दुसरे दिवशीं ती व्यक्ति जरा लवकरच येऊन 'सन शाईन'च्या नाक्यावर येऊन उभी राहिली. अपेक्षेप्रमाणे तीं दोघेंहि तांब्यांच्या हॉटेलपुढून हंसत गप्पा मारीत येत होती. पण ती वेळ ओळख देण्याची नव्हती. नाही तर केवळ अस्तित्वाने देखील एखादवेळेस तीं पाखरे उडून जायचीं !

त्याच दिवशीं ऑफिसातून सुटल्याबरोबर ती व्यक्ति भटवाडींतील शाता-निवासमधील चोवीस नंबरच्या खोलींत शिरली. आंत जातां जाता, "आहेत का रामभाऊ घरांत ?" म्हणून तिने परवलीचे शब्द उच्चारले. हातात पोह्याची बशी धरूनच रामभाऊ बाहेर आले.

"कोण ? हणमंतराव ? या ! बरेच दिवसांनीं फिरकलात ?-अग, ए, हणमंतराव आले आहेत-त्यांच्यासाठीं एका बशींत पोहे पाठवून दे पाहूं-अन् फक्कडसा चहा ठेव स्टोवर ?-हं, काय हणमंतराव ! आज इकडे कुठें चुकून आलांत ?"

पण, रामभाऊंच्या या प्रश्नाला सरळ उत्तर देण्याऐवजीं हणमंतरावांनीं चौफेर नजर फिरवीत विचारलें, "पमी कुठें दिसत नाही ती !"

"आली नाही अजून शाळेंतून !"

"म्हणजे ? सहा वाजले तरी अजून शाळेंतून आली नाही म्हणजे काय ?"

"काय म्हणे हल्लीं तिच्या शाळेत कुठल्याशा प्रदर्शनासाठीं हस्त-व्यवसाचीं कामं चाललीं आहेत अन् तुम्हांला माहीतच आहे आमच्या पमीची हस्तकला !" असे म्हणून रामभाऊ मनसोक्त हंसले.

पण, हणमंतरावाच्या चेहऱ्यावरील आश्चर्य काहीच कमी झालें नाही. बाळूने आणून दिलेली पोह्यांची बशी हातीं घेत हणमंतराव

म्हणाले, “पमीची अन् कुठल्याशा एका तरुणाची ओळख असलेली तरी तुमच्या कार्नी आहे का ?”

“नाहीं बुवा ! तशी तिची कोणाशींच ओळख नाही—नि ओळखी करून घेण्यासारखा तिचा स्वभावहि नाही ! का ? तुम्हाला तशी काहीं शंका आलीयु कीं काय ?”

“मीं आज तसे काहीं प्रत्यक्षच पाहिले म्हणून विचारतो.”

“माझ्या काहींच कानांवर नाही. विचारतो तिला मी घरीं आल्यावर.”

“छे ! छे ! एकदम तिला तसं काहीं विचारूं नका. थोडं दमानंच घ्या. मीच काहीं तरी चुकत नसेन कशावरून ? तेव्हा असं करा. उद्या तुम्ही स्वतःच पहा तो तरुण तुमच्या माहितीतला आहे कीं काय तो—अन् मग विचारलेलं बरं. कदाचित् तो तुमच्या नात्यातलाहि असावा. तुम्हीच पाहून काय तें ठरवा.”

रामभाऊंना तो सल्ला पटला व दुसरे दिवशीं ते नेहमींप्रमाणे ऑपेरा हाऊसजवळच्या आठ नंबरच्या ट्राममध्ये न बसता हणमंतरावाबरोबर ठाकुरद्वारच्या नाक्यावर आले व सन शाईनमध्ये बसून दोन ‘पावणे’ मागवून—ती चहाची वेळ नसतांनाहि—चहा पीत बसले.

अगदीं ठराविक वेळेला पमी आणि तिचा ‘तो’ त्याच्या दृष्टीस पडला. त्याला पाहून रामभाऊंना विजेचा धक्का बसल्याप्रमाणे झाले.

“पमीची—अन् याच्याशीं ओळख ?” रामभाऊंच्या मुखातून आश्चर्योद्गार उमटले.

“का ? कोण आहे तो ?” हणमंतरावांनीं पृच्छा केली. रामभाऊंनीं त्याची माहिती सांगितली. त्यांनाहि तसाच विजेचा झटका बसला.

पमीच्या या प्रेमचाळ्यांना पाहून रामभाऊ खूपच संतापले; पण हणमंतरावांनीं त्यांना उगीचच आतताईपणा न करण्याबद्दल

इशारा दिला. रामभाऊनांही त्यांचें म्हणणें पटलें व मग ट्राममध्ये बसल्यावर त्यांनीं कांहीं एक विचार नक्की ठरविला आणि त्याप्रमाणेंच घडवून आणण्याचें ठरविलें.

✱

✱

✱

त्याच दिवशीं रात्री—

पमी काहीं तरी लिहीत टेबलाशीं बसली होती. रामभाऊ सकाळचा 'टाईम्स' उगीचच चाळीत होते. विषयाला कसा हात घालायचा याचा ते विचार करीत असावेत. शेवटीं त्यांनीं पमीच्या अभ्यासापासूनच सुरवात करण्याचें ठरविलें.

“ काय पमाताई, हल्लीं अभ्यास जोरांत चालला आहे ना ? ”

“ हो तर ! सहामाही परीक्षा जवळ आली आहे ना ? ”

रामभाऊ मनातल्या मनात हंसले व मग किंचित् थाबून आठवल्यासारखे करीत त्यांनीं विचारले—“ काय ग पमाताई, हल्लीं तुझ्याबरोबर कोण ग तो तरुण असतो ? मला आपले ते हे म्हणत होते कीं, तुम्ही हल्लीं दोघं बरेच वेळा एकत्र दिसता म्हणून ! ”

रामभाऊंचा हा अनपेक्षित प्रश्न ऐकून पमी केवढ्यानें तरी दचकली. तिच्या हातातून टाक गळून पडला व भयभीत मुद्रेने ती त्याच्याकडे पाहूं लागली.

तिची ती ताराबळ पाहून रामभाऊंना हंसूं आलें. पण त्यांनीं तें फारसे बाहेर दिसूं न देतां थट्टेच्या स्वरात म्हटले, “ तुम्ही अलीकडच्या पोरी बुवा फारच पुरोगामी अं ! आम्हांला काहीं दाद लागू दिली नाही. पण, काय ग त्याच्यासंबंधीं पूर्वचौकशी केलीस ना ! नाव काय त्याचें ? कळूं तर दे आम्हाला. ”

पण रामभाऊंच्या या प्रश्नाच्या भडिमारापुढें पमी खूपच गोधळली. रामभाऊंच्या मनातील हेतूच तिला समजेना. खरंच का त्यांना हें पसंत आहे ? तिला कांहींसा आनंदहि झाला व भीतिहि वाटली.

त्यांना त्याच्यासंबंधीं काय सांगावयाचें ? तिला तरी कुठे त्याची माहिती होती ? धड नावहि माहीत नव्हतें तिला त्याचें !

“लाजतेस होय, त्याचें नांव घ्यायला ? खुळी कुठली ! अग, सारं कांहीं स्वतःच जमवता—प्रेम करतां, अन् नांव घेण्याचे बाबतींत मात्र आमच्यावरहि ताण !” असे म्हणून रामभाऊंनीं खूपच मोठा हास्याचा स्फोट केला.

“त्यांची मला कांहींच माहिती नाही. कुठल्याशा कॉलेजांत असतात वाटतं ते. मीं कधीं नावहि विचारलें नाहीं त्यांचं—” पमीनें खालच्या मानेने कबुली दिली.

रामभाऊंना मनांतून समाधानच वाटलें. त्यांना वाटले तितकें प्रकरण हद्दीबाहेर गेलें आहे, असे त्यांना दिसलें नाहीं. पण तिच्या मनाची कसोटी पाहण्याच्या हेतूने त्यांनीं विचारलें—

“काय ग पोरी, त्याचं तुझ्यावर खरंच प्रेम आहे ना ? नाहीं तर गोड गोड थापा मारून तो तुला फसवील बरं का ? लग्नाचं वचन घेतल आहेस का त्याच्याकडून ?” मग ते अर्धवट स्वतःशींच म्हणाले, “बरं झालं बुवा—पोरीनं मला एका मोठ्या काळजींतून मुक्त केलं !” पुन्हा तिच्याकडे वळून ते म्हणाले, “तुला पसत असेल तर मला ते संमतच आहे—पण हें पहा, त्याला एकदां तसं स्पष्टच विचारून पहा ना—काय ? मी म्हणतो तें खरं कीं नाहीं ?”

“उद्यां सांगेन मी सारं कांहीं विचारून.” इतके म्हणून पमी आंत आईकडे पळाली.

दुसरे दिवशीं पमीनें आपल्या प्रियकराकडून विवाहाचें वचन मिळविलें व त्याप्रमाणें तिनें रामभाऊंना सांगितलें.

“काय म्हणालीस त्याचं नाव ?—पाटणकर ?—छान !—आपल्याच जातीचा दिसतोय ! आतां कांहींच काळजी नाहीं म्हणा ! पुढचं मी पाहून घेतो. तोंपर्यंत तूं त्याला भेटू नकोस. आता पुढचं सारं माझ्याकडं लागलं !”

पमीला त्यांच्या त्या उद्गारांमुळे प्रेमाचें साम्राज्यच हस्तगत झाल्याचा आनंद झाला.

पमीच्या प्रेमाची माहिती आपणांस अगदीं वेळेवर मिळाली व भलते-सलते होण्यापूर्वीच आपण सावध झालों याबद्दल रामभाऊंना समाधान वाटत असले, तरी पमीचा भ्रम दूर कसा करावयाचा याची त्यांना धिंवचनाच वाटू लागली होती. म्हणून त्यांनीं त्या बाबतींत हणमतरावाचा सल्ला विचारला. त्यानंतर त्यांनीं कांहीं एक बेत नक्री ठरविला व त्याचप्रमाणें घडवून आणण्याचें त्यांनीं ठरविलें.

*

*

*

दुसरे दिवशीं रविवार होता. अगदीं सकाळींच हणमंतराव रामभाऊकडे आले. त्यांनीं पमीला हाक मारली व म्हणाले, “काय पमाताई, तुमची जम्मत आम्हाला सारी काहीं कळली बरं का ?” असे म्हणून ते हसले व मिस्किलपणाने रामभाऊंकडे दृष्टिक्षेप केला. रामभाऊहि हसले. पमी मात्र खूपच लाजली व ‘असं हो काय भाऊ, तुम्ही आतांच का साऱ्यांना कळविलं ?’ अशा आविर्भावानें तिनें रामभाऊंकडे पाहिलें.

“या आनंदाप्रीत्यर्थ रामभाऊ, पमीनं आज आमच्याकडे चहाला आलं पाहिजे व म्हणूनच मी आता बोलवायला आलों आहे.”

“तिलाच काय तें विचारा.” रामभाऊ तोडावर मिस्किल हास्य आणीत म्हणाले, “तिनं कुठं मला विचारलं होतं प्रेम करताना नि लग्न जमविताना ?”

“हें काय हो भाऊ ? अशानं मी नाहीं अं !”

“अग नाहीं काय ? मग जातेस ना हणमंतरावाकडे चहाला ?”

“तुम्हीहि पण आल पाहिजे बरं का रामभाऊ ?”

“मला कशाला उगीच ओढतां ! तुमचा आग्रहच असेल आणि पमाताईची परवानगी असेल तर मात्र आपली तयारी आहे.”

आणि मग तीं तिघेहि हणमंतरावाकडे चहाला म्हणून जावयास निघालीं.

गिरगांवच्या नाक्यावर येताच रामभाऊ दाढीवरून हात फिरवीत हणमंतरावांना उद्देशून म्हणाले, “हो खरंच हणमंतराव, तुम्ही थांबता का थोडे बाहेर—मी जरा सटूनमध्ये जाऊन दाढी करून येतो.”

“हो—हो ! या कीं—आम्ही थांबतो समोर आठवले—शहाडे यांच्या दुकानापुढं !” असें म्हणून पमीसह ते समोरच्या बाजूस जाऊन उभे राहिले व रामभाऊ सटूनमध्ये शिरले.

दहापंधरा मिनिटातच रामभाऊ सटूनच्या दाराशीं आले. हणमंतरावांचे त्यांच्याकडे लक्ष होतेच. पण पमी मॅजेस्टिक सिनेमावरील पोस्टरकडे पाहत असल्याकारणाने तिचें रामभाऊंकडे लक्ष वेधावे म्हणून ते जरा मोठ्यानेच ओरडले, “काय रामभाऊ ? झालं का ?”

अपेक्षेप्रमाणेंच पमीचें रामभाऊंकडे लक्ष गेलें; पण तिला त्या वेळीं जें काहीं दृश्य दिसले ते पाहून तिला खूपच मोठा धक्का बसला. तिचा आपल्या डोळ्यावर विश्वासच बसेना. तिनें पुन्हां एकदा नीट निरखून पाहिलें; पण तिच्या दुर्दैवानें तें खरें होतें. तिच्या डोळ्यापुढे अंधेरी आली व आपण आता घेरी येऊन पडतो कीं काय, असें तिला वाटलें. म्हणून तिनें हणमंतरावाचा आधार घेतला व घाई-घाईनें म्हटले, “काका, मला भोंवळ येतेयुं वाटतं—मी नाहीं येत तुमच्याकडे. चला घरींच जाऊं आमच्या.”

तितक्यात रामभाऊहि आले. हणमंतरावांनीं खुणेनें इशारा दिला. दोघांच्याहि चेहऱ्यावर समाधानाचे भाव प्रगट झाले.

आणि त्याच दिवशीं पमीनें आपणाला त्या तरुणाशीं विवाह करायचा नाहीं असें सांगितलें. त्या वेळीं तिच्या चेहऱ्यावर खिन्नता, निराशा, उद्वेग, संताप या सर्वांचें मिश्रण झाले होतें आणि तिच्या नजरेसमोर सकाळचें तें भयंकर दृश्य दिसत होतें—

—तिचा तो ‘प्रियकर’ सलूनमध्ये रामभाऊंच्या कोटावरून ब्रश फिरवीत असल्याचें तें भयानक दृश्य पाहून तिचें मन फारच अस्वस्थ झालें होतें—सारी रात्र तिनें रडून काढली. आपल्या पहिल्याच प्रेमाचा असा बोजवारा उडालेला पाहून तिने पुन्हां कधींच प्रेमाचें नांव काढलें नाहीं.

युद्धाचा बळी !

वाऱ्याच्या झोतानें उडत आलेला एक रद्दी कागद पद्माकराच्या छातीवर नेमका येऊन बसला. त्याला त्याची मोठी मांज वाटली. अगदीं क्षुल्लक घटना; पण त्यामुळे त्याची विचारशृंखला तुटली. त्यानें तो कागद हातानें दूर केला व पुन्हा तो वाऱ्यावर सोडून देणार तोंच—

“ गेल्या महिन्यातील युद्धाचे बळी ! ” हें शीर्षक सहजगत्या त्याच्या नजरेस पडलें.

कुठल्या तरी मराठी वर्तमानपत्राच्या रद्दीचा तो कपटा होता. त्यावरच युद्धाच्या एका बातमीला वरील मथळा दिला होता. त्यानें ती बातमी निर्विकारपणानें वाचली आणि तो स्वतःशींच खिन्नपणाने हंसला.

युरोपीय युद्धांतील गेल्या महिन्याचे शत्रुमित्र—राष्ट्रांचे किती लोक कामास आले याची आकडेवार माहिती त्या बातमीत देण्यांत आली होती.

खूपच मोठा तो आकडा होता—

पद्माकराच्या मनांत चटकन् एक विचार आला—

“ या मोठ्या संख्येत आणखी एका संख्येची भर वास्तविक घालायला हवी होती. युद्धखात्याला कदाचित् ती माहिती मिळाली नसावी; आणि ती कधीं मिळणारहि नाहीं म्हणा ! प्रत्यक्ष युद्धभूमीवर कामास आलेल्याची ती माहिती आहे—माझ्यासारख्या अप्रत्यक्षपणें कामास आलेल्या लोकांची मोजदाद कोण आणि किती घेणार ?—शक्यच नाहीं ते ! ”

या एका विचाराने त्याच्या तुटलेल्या पूर्वविचाराची शृंखला पुनरपि जोडली गेली.

आजचा दिवस उगवेल अशी पद्माकराला स्वप्नातहि कल्पना शिवली नव्हती. उलट आपला भविष्यकाल उज्ज्वल आहे अशीच त्याची दिवसेदिवस दृढ समजूत होत चालली होती—

पण, दिवस उगवावयाचे, त्याप्रमाणेंच दररोज उगवत असतात आणि मावळतहि असतात, पण ते अनेक लोकांच्या जीवनांत घोर क्रांति घडवून मावळत असतात. पद्माकराच्या बाबतींतहि तसेंच घडलें होतें. तो दिवस त्याच्या चिमुकल्या जीवनांत क्रांतिमय ठरला होता—

आणि म्हणूनच त्याच्या उज्ज्वल भवितव्यतेचे हवेंतील मनोरे एकाएकीं कोसळून पडले आणि आजच्यासारखा खडतर दिवस आपल्या आयुष्यात कधीं उगवेल ही कल्पना त्याला कधीं स्वप्नातहि शिवली नसली तरी तीच आतां जागृत सृष्टींत सत्य ठरली होती.

याच आकस्मिक आणि भीषण भवितव्यतेविषयीं विचार करीत तो चौपाटीच्या वाळवंटावर बसला होता.

समुद्रावरून येणारा वारा मोठा सुखदायक वाटत होता; पण तो केवळ मौजेखातर हवा खाण्यासाठी येणाऱ्या लोकांना ! प्रभाकराला त्याचें सुख कुठलें ? घराला लागलेली आग विझायला वाऱ्याचा कधी उपयोग होत नसतो—त्यावर पाण्याचाच मारा हवा असतो ! माणसाच्या हृदयाची आच देखील बाहेरच्या वाऱ्यानें विझू शकत नाही—त्यासाठीं सहानुभूतीचाच ओलावा हवा असतो !

पण, हा सहानुभूतीचा ओलावा आज सकाळपासून त्याला कोणा-कडूनच लाभला नव्हता; उलट जो तो त्यालाच दूपण देत होता आणि उपदेशाच्या मिठाचे पाणी त्याच्या जखमी हृदयावर ओतीत होता !

कोणी म्हणत होते—“ छान झालं ! मोठेपणा पाहिजे नाही का ? भोगा म्हणावं आता आयल्या कर्माचीं फळं ! ”

दुसरे कोणी म्हणत— “ सांगितला होता कोणी त्याला हा उपद्व्याप करायला ? आपली नोकरी बरी नि आपण बरे ! दुसऱ्यावर करायला गेले उपकार; पण लोकानीं केला ह्यांचाच धिःकार ! ”

आणखी कोणी म्हणत होते—“ नोकरी साभाळायची बेऱ्याला अक्कलच नव्हती. इतका गोरगरिबाचा कळवळा आला होता तर द्यायचे होते स्वतःच्या पगारातले पैसे त्यांना—पण, मालकाच्या-विरुद्ध चिथावणी म्हणजे—ही काय माणुसकी झाली ? ”

यापेक्षा किती तरी कटु वाक्प्रहार त्याला, आधींच विव्हाल झालेल्या हृदयावर झेलावे लागत होते. त्याच्याविषयी कोणीच चागलें बोलत नव्हते. त्यालाच दोषी ठरवीत होते. कोणाचीच त्याला सहानुभूति नव्हती—

आणि जे कोणी दाखवू शकले असते ते मुग्ध होते. मन मारून त्यांनीं मुग्धता स्वीकारली होती. कोरडी सहानुभूति व्यक्त करायला-देखील ते भीत होते. आपलीदेखील कदाचित् हीच स्थिति होईल

याचें त्यांना भय वाटत होते. हातावर त्यांचें पोट होतें. घरीं चार कर्चीबर्ची होतीं—कोणाच्या घरीं त्यांबरोबरच म्हातारे आईबापहि असतील. त्या सर्वांचे ते पोशिंदे होते; आणि म्हणूनच ते पन्नाकराला उघड उघड सहानुभूति दाखवूं शकत नव्हते. नव्हे, त्याच्याशीं आपला कसलाच संबंध नाहीं असेंच ते दाखवीत होते. तसें दाखविल्याखेरीज गत्यंतरच नव्हतें. माणूस माणसाचा वैरी, नसतो—परिस्थिति असते! येथून तेथून सारेच परिस्थितीचे दास—आणि म्हणूनच तो कामगारांना दोष देत नव्हता, मुख्य व्यवस्थापकानाहि दोषी समजत नव्हता. दोष होता परिस्थितीचा !

“...आपले व्यवस्थापक—मोहनराव किती गोड स्वभावाचे नि मनमिळाऊ वृत्तीचे वाटत होते आपल्याला ! आपल्याशीं किती सज्जनपणानं नि आपुलकीन वागत असत पण; त्याच्या मनांत आपणां विषयीं किंमिष आलं, ईर्ष्या निर्माण झाली, मत्सर वाटूं लागला. याचा सारा दोष परिस्थितीचा आहे. त्यांचा नाही ! पुढे मागें मी त्यांना डोईजड होईन, त्याचें आसन डळमळीत होईल ही भीति त्यांना वाटली असणे संभवनीय आहे. वास्तविक मोहनराव दुष्टस्वभावाचे नव्हते—परिस्थितीनेंच त्याच्या मनात द्वेष पसरविला आणि मग ते दुष्टाहून दुष्ट नि काळाहून कर्दनकाळ झाले ! हा मनुष्य स्वभावच आहे !...”

त्याला त्या वेळीं दिवाकराच्या ‘ राव मेले, पंत चढले ’ या नाट्यछटेची आठवण झाली. वरचा इसम पडल्याचे दुःख ओसरते न ओसरतें तोंच खालच्याला वरचे स्थान मिळाल्याचा आनंद होत असतो; पण इथें तर काय ? वरच्यालाच आपल्या आसनाच्या स्थैर्याची भीति वाटत होती—मग ती खरी असो वा खोटी असो. हिंदुस्थानचे शहानशहा मोंगल सम्राट यांना देखील वाटत असे कीं, आपलीं मुलें बंड करतील नि आपणाला राजसिंहासनावरून

खाली ओढतील. हीच भीति सर्वांना वाटत असते ! मोहनरावाना-
देखील तेंच भय वाटलें असावें ! आपलें राजसिंहासन निर्वेध
असावें यासाठीं औरंगजेबानें नाहीं का प्रत्यक्ष पित्याला कारावासांत
ठेवलें नि भावांना ठार मारलें ? मग मोहनराव तर एक क्षुद्र
माणूस ! त्यालाहि आपल्या आसनाची काळजी वाटावी हे स्वाभा-
विकच होतें. त्यांतूनहि त्याच्यासारखा दुबळा नि अकर्तृत्ववान
प्राणी ! दिवाभिताला सूर्याचे तेज कधीं सहन का होत असतें ?...

पद्माकर आणखी किती तरी अशाच तऱ्हेचे विचार करीत बसला
असता; पण कोणी तरी त्याच्यासमोर एकदम येऊन उभे राहिलें
आणि त्यानें “ राम राम साहेब ” म्हणून नमस्कार केला.

पद्माकराची विचारशृंखला तुटली आणि तो एकदम बावरला.
चौपाटीवरील ‘ बल्लक औट ’मुळे आपणासमोर एकदम कोण येऊन
उभा राहिला हे त्याला समजलेच नाहीं ! कोणी एखादा मवाली
तर नाहीं ना अशीहि एक शका त्याच्या मनात येऊन उभी राहिली
म्हणून त्याच्याकडे तो निरखून पाहूं लागला.

“ साहेब—वळखलं न्हाई व्हयू मला ? मी तो शिरपा मिस्त्री न्हव
का ? ”

“ कोण श्रीपतराव वाटतं ?—मी ओळखलंच नाहीं तुम्हाला या
काळोखात ! ”

आपल्याच कारखान्यांतील श्रीपति मिस्त्री आपणासमोर उभे
आहे हें पाहताच पद्माकराच्या मनात पुन्हां विचाराचें वादळ सुरू
झालें आणि तो दहापाच क्षण काहींच बोलला नाहीं.

“ बसा ना श्रीपतराव खाली ! का घाई आहे घरीं जायची ? ”

“ तशी घाई न्हाई साहेब...पण हें असं वो कस झालं ?—लड
वंगाळ झालं, पगा साहेब ! कारखान्यांतील एकन एक मानूस हळहळ
तोयू पगा तुमासाठीं—” मनांतलें दुःख व्यक्त करीत श्रीपति न्हाणाला

“ चालाय्चंच ! आपलंच नशीब खोटं त्याबद्दल कोणाला दोष द्यायचा ? ”

“ आपलं नशीब कसलं खोटं आलंय् साहेब ? हा सारा हलकटपणा त्या धाकट्या साहेबाचाच हाये पगा—म्हमादेवीची शपथ खोटं न्हाई सागत मी. थोरलं साहेब मनाचे लई दिलदार हायेत पगा. कामगार म्हंजे त्यांना आपल्या घरच्यासारखंच वाटतात. कधी कोनाला टाकून बोलाय्चे न्हाईत कीं कुनाचं आपणहून लुकसान करायचे न्हाईत—हा सारा डाव त्या मोहनरावाचाच हाय ! ”

“ कोणाचा का असेना—पण, मी मात्र तुमच्यासाठीं काहींच करूं शकलों नाहीं याचं मला राहून राहून वाईट वाटतं ! ”

“ त्यात वाईट वाटून काय घ्यायचं साहेब ! पन, आमच्यापार्थीं तुमची सोन्यासारखी नोकरी मात्र हाकनाक गेली—”

“ तुमच्यामुळें गेली असच नाहीं काहीं ! त्यात मालकाची तरी काय चूक आहे ? ज्यात त्याचा फायदा होईल तेंच ते पहाणार नि करणार. सध्या लढाई चालू आहे. हेच दिवस त्याचे पैसे मिळवावयाचे आहेत. अशा वेळीं महागाईभत्ता तरी ते कुठून नि कसा देणार ? ”

“ अस कसं म्हनता साहेब ? उलट लढाई चालू झाली म्हूनच त्यांचा धदा बी जोरकस चालला हाये नि मिळकत बी वाडलीया—मंग आम्हा गोरगरिबाची बी मजुरी नग कां वाडवायला ? अन् तुमी तरी ह्याऊन जास्त काय मागत व्हातां ? त्यात तुमचा स्वार्थ कुठं होता ? ”

“ ते सारं खरं आहे, श्रीपतराव ! पण, मालकाची दृष्टि आपल्या दृष्टिहून निराळी असते. ”

“ न्हाई कोन म्हनतं ? म्हागाई—भत्ता द्यायचा नव्हता तर तसं सांगायचं होतं, पन त्यासाठीं तुमाला नोकरीवरून काढून टाकायचं काहींच कारन नव्हतं. ”

“ हा त्यांचा प्रश्न आहे श्रीपतराव ! ”

“ न्हाई साहेब, हा तुमचा भलेपना हाये ! तुमचा हा देव-पनाच तुमच्या मुळावर आला पगा !—तुमाला म्या मागंच हशारा दिला व्हता कीं—साहेब, तुमी या काळ्या सापापून जपून न्हा म्हून !...भायरून हंसनाराचे दांत दिसत असले तरी असल्या लोकांचा इशारी दात येगळाच असतो पगा साहेब—आईच्यान खोटं नाहीं सागत ! ”

“ जाऊं द्या श्रीपतराव ! ज्याची करणी त्याच्याबरोबर ! ”

“ जाऊं द्या काय साहेब ?—त्यानं हें असं आमचं कराया होवं व्हतं पगा—न्हाई त्याला त्याच्या आईचं दूध आठवाया लावलं असतं तर तुमच्या टांगंखालूनच गेलों असतों पगा ! ”

त्यावर पद्माकर काहींच बोलला नाहीं. श्रीपतीचें सर्व बोलणें त्याला पटत होते; पण त्याचें सुसंस्कृत मन ते बाहेर प्रकट करू शकत नव्हतें इतकेंच !

“ साहेब, आता म्होरं तुम्ही काय करनार ? ”

“ काय करणार ! गांवीं जाणार नि दुसरी नोकरी पाहाणार ! पांथस्थाला काय ? एका धर्मशाळेंतून हुसकून लावले दुसरीकडे जावयाचें—हेच आपलं कर्तव्य ! ”

“ मानूसच मानसाचा काळ कसा असतो साहेब, पगा ! एक दिस असा व्हता कीं, थोरलं साहेब तुमच्यावर बेहद खूस होतं—अन् अजूनदेखील त्यांच्या जिवाला ही गोष्ट लागून न्हाइली हाये, पगा ! आज दिसभर त्यांचं तोंड उतरल्यावानी दिसत होतं पगा ! एकदां ते म्हनालेदेखील कीं, ‘ आज काहीं तरी चुकल्या-सारखं—उदास वाटतंय ! ’ तेच आमच्या मोहनसाहेबाचं, पगा—आज सान्या कारकून लोकाना त्यानीं चा पाजला—इकता त्याना इजयाचा मद चढलाय पगा ! ”

त्या अप्रिय विप्रयावर अधिक चर्चा नको म्हणून पन्नाकर जागे-
वरून उठला नि म्हणाला —

“ बरंय, श्रीपतराव ! ओळख देख असूं द्या ! ”

“ हें काय बोलनं व्हयू साहेब ! तुमी कारखान्यात व्हता तोपतूर
कारखान्यात अगदी जीव व्हता पगा—इंजन बंद पडलं म्हंजी.
जशीं सारीं यंत्रं बंद पडतात तशी आज गत झाली व्हती पगा,
कारखान्याची ! तुमची याद राहील पगा आमाला. बरंय रामराम ! ”

असे म्हणून श्रीपति खालीं वाकला. पण, त्याचा हेतु लक्षांत
येतांच पन्नाकर चटकन् पुढे झाला व त्यानें त्याला मिठी मारली.

त्याला अगदीं गहिंवरून आलें. श्रीपतीच्याहि डोळ्यात पाणी आलें.

पन्नाकराला वाटले—जगात सिंह, वाघ, साप याच्यासारखे
क्रूर नि विपारी प्राणी आहेत; त्याचप्रमाणें हरिण, ससे, मोर यासारखे
प्रेमळ नि गरीब प्राणीहि आहेत; हा त्या निसर्गाचाच नियम आहे.
मोहनरावासारखे स्वार्थी आणि दुष्ट लोक चटकन् ओळखता यावेत
यासाठींच श्रीपतीसारख्या थोर हृदयाच्या माणसांचा जन्म असतो.
जगांत काळा रंग नसता तर पाढऱ्यालाहि महत्त्व प्राप्त झाले नसते.
आता तेंच काळे कधीं कधीं आपल्याहि तोंडाला नाहक फासलें
जातें हा त्या नियतीचाच दोष आहे.

पन्नाकराने श्रीपतीचा निरोप घेतला आणि तो आपल्या निवास-
स्थानाकडे जावयास निघाला.

आज रात्रीच्याच गाडीने तो आपल्या गांवीं परत जावयास
निघणार होता !—त्याला आता मुंबई भयाण वाटत होती ! इथें
आपण अधिक वेळ राहिलों तर सारी मुंबई आपणास खावयाला
उठेल अशी त्याला धास्ती वाटत होती.

वाटेल त्या प्रसंगाला भिगान्यापैकीं पन्नाकर खास नव्हता.
घडाडी आणि शौर्य हे गुण त्याला बाळपणापासून लाभले होते.

अन्यायाचा प्रतिकार करतांना त्यानें कशाचीहि पर्वा आजपर्यंत केली नव्हती. वीराचें तेज, शौर्य नि कर्तृत्व त्याच्यांत होतें. धडाडी बरोबरच कांहींसा कठोरपणाहि त्याच्यांत असला तरी तो कर्तव्यपूर्ती-पुरताच असावयाचा-एरवीं त्याचें मन लोण्याहूनहि मऊ होतें. कारखान्यातील कामगाराबद्दल तर त्याला कमालीची आपुलकी वाटायची ! त्याचें सारें जीवनच खडतर नि झगडण्यात गेलें होते; आणि म्हणूनच गोरगरिबांचे कल्याण होत असेल तर तो स्वतःचा बळी द्यावयासहि तयार असे ! पण, त्याचा चांगुलपणाच त्याच्या नाशाला कारणीभूत झाला. त्या आत्मनाशाचें त्याला तितकेसें बाईट वाटत नव्हते; नोकरी गेली म्हणूनहि तो दुःखी झाला नव्हता; तर ज्या पद्धतीने त्याची नोकरी गेली, त्याच्याविरुद्ध जीं कारस्थानें रचलीं गेलीं आणि अधारात त्याच्या पाठींत जो अचानक भ्याडपणाने खंजिर खुपसला गेला त्याचाच त्याला संताप आला होता. त्याच्या शत्रूची त्याच्याशीं समोरासमोर दोन हात करण्याची धमक नव्हती म्हणूनच त्यांना अशा प्रकारे शिखंडीचें शिष्यत्व पत्करावें लागले होतें, याचीच त्याला मनस्वी चीड आली होती.

या साऱ्या प्रकरणीं आपल्या मालकाचा काहींच दोष नाही याची त्याला बालंबाल खात्री होती. उलट ज्या वेळीं आपल्या हातीं त्यानीं नोटिस दिली त्या वेळीं त्याचें मन खूपच चलविचलित झाले असावे असेच दिसत होतें. हे आपण आपल्या सदसद्विवेक बुद्धीच्याविरुद्ध करीत आहोंत, हा धडधडीत अन्याय होत आहे हेंच त्याची मुद्रा सागत होती. त्याच्या उदार आणि प्रेमळ हृदयाला, नोटिस देतांना, खात्रीने यातना झाल्या असतील याविषयीं पन्नाकराला मुळींच शंका नव्हती; आणि म्हणूनच त्याला त्या घटनेबद्दल दुःख नि समाधान दोन्हीहि वाटत होते.

पन्नाकराला राहून राहून या विधिवटनेचे नवल वाटत होतें. त्याला आपल्या गावच्या पाणरहाटाची आठवण झाली. पाण्यानें

भरलेला पोहरा वर माध्यावर येऊन पोंचतांच रिकामा होतो नि मग खाली खाली जाऊं लागतो. माणसाच्या भाग्याचेंहि असेंच आहे कीं काय कोणास ठाऊक ! तसें नसतें तर चोवीस तासापूर्वी अधिकारावर असलेला पद्माकर या क्षणाला लोकांच्या निंदास्तुतीचा विषय झाला नसता.

एक काळ असा होता कीं, त्याच्या मालकाची त्याच्यावर ब्रह्मल मर्जी होती आणि त्याबद्दल लोकांना त्याचेविषयीं हेवाहि वाटत असे. पण, जोंपर्यंत आपण आपल्या कामात चोख आहोत आणि मालकाशीं आपण जोंपर्यंत एकनिष्ठपणें नि विश्वासानें वागत आहोंत तोंपर्यंत आपणास कोणालाच मिण्याचे कारण नाहीं अशीच त्याची भावना होती आणि म्हणूनच इतराप्रमाणे तो मालकाचे पुढें पुढें कधींच गोंडा घोळत नसे. त्याचा हा मानी स्वभाव पाहून मालकहि खूप होते आणि त्यानीं त्याचेविषयीं, त्याच्या काहीं हितचिंतकापाशीं, चागले उद्गारहि काढले होते.

—आणि ते सार्थहि होते. कारण पद्माकर जितका कामसू तितकाच कर्तृत्ववान आणि आपल्या कामात प्रवीण होता; आणि म्हणूनच युद्ध सुरू होताच आपल्या कारखान्याला आता तेजीचे दिवस येणार हें पाहून त्यांनीं पद्माकराला मुद्दाम बोलावून घेतलें. पद्माकरहि आपली पूर्वीची नोकरी सोडून मुंबईस तातडीने निघून गेला. तसें करतांना त्यानें आपल्या आर्थिक हानीकडेहि पाहिलें नाहीं.

पण—त्याचाच त्याला आतां पश्चात्ताप होत होता.

हा पश्चात्ताप नोकरीबद्दल नव्हता तर ती ज्या कारस्थानामुळें गेली त्याबद्दल वाटत होता.

युद्ध सुरू होऊन सहा महिने होऊन गेले होते. गिरणीकामगारानीं महागाईभत्याची मागणी केली होती. इतरहि कारखाने व गिरण्यां-

तील कामगाराना महागाईभत्ता मिळणार असल्याचे जाहीर झाले होते. पन्नाकर ज्या कारखान्यात होता त्या कारखान्यांतील लोकांचीहि तीच मागणी होती. पण, पुढाकार घ्यावयाचा कोणी ? पन्नाकर हे सर्व काहीं पाहत होता. त्याने सर्व कामगाराचा पुढाकार घेतला व मालकांकडे महागाई-भत्त्याची मागणी केली. मालकांनीहि तिचा सहानुभूतीने विचार करण्याचे आश्वासन दिले.

पण—

रामाला वनवासाला पाठविण्यास बाह्यात्कारी कैकेयी जरी कारणीभूत झाली असली तरी कैकेयीच्या मनात विष कालविण्याचे घोर पातक मंथरेने केले होते.

कैकेयी दुष्ट नव्हती.

पन्नाकराच्या बाबतीतहि अगदी तसेच घडून आले.

पन्नाकर कारखान्यात आल्यापासून आणि विशेषतः त्याची दुय्यम व्यवस्थापक म्हणून नेमणूक झाल्यापासून त्याचे वरिष्ठ मुख्य व्यवस्थापक मोहनराव धायबर यांच्या मनांत मत्सराचा डोंव उठला. त्याच्याहिपेक्षा पन्नाकराचे तेज अधिक पडू लागले, त्याचे कर्तृत्व प्रकट होऊ लागले आणि त्याची हुशारी कळून आली— त्याबरोबर मोहनराव मागे पडू लागले. त्यांना ऐकू जाईल इतक्या मोठ्याने लोक पन्नाकराची स्तुति करू लागले. आणि नेमके हेच धायबरांना सहन झाले नाही. आज ना उद्या हा कानामागून येऊन तिखट झालेला पन्नाकर आपलीच जागा पटकाविल ही सार्थ आणि निरर्थक भीति त्यांना वाटू लागली. सार्थ या अर्थाने की, खरोखरच पन्नाकर धायबरापेक्षा अधिक कर्तबगार होता आणि एखाददिवशीं त्याने त्याची जागा पटकावली असती तर त्याबद्दल कोणालाच आश्चर्य वाटले नसते; आणि निरर्थक या अर्थाने की, पन्नाकराचे मनात ही भावनाच कधी निर्माण झाली नव्हती; ती त्याची महत्वाकांक्षा नव्हतीच मुळी. पण दुर्बल मनच नेहमी कच खात असते आणि

म्हणूनच कारस्थानें लढवीत असतें याची पद्माकराला काय कल्पना ?—

पद्माकर शिपाई गडी होता. डावपेंच त्याला माहीत नव्हते. वास्तविक मोहनरावांनींच कामगारांना महागाई—भत्त्याबद्दल चिथावून दिलें होते. त्यांचा असाहि अंदाज होता कीं, कामगारांनीं मागणी करताच पद्माकर त्यांचा पुढाकार घेईल आणि मग आपण आपला डाव साधून घेऊं. आणि घडून आलेंहि तसेंच !

पद्माकरानें कामगारांचा पुढाकार घेताच धायबराचीं कृष्ण-कारस्थानें सुरू झालीं. त्यांच्याच कारखान्यात राजपाठक नांवाचे अकौंटंट होते. कारखान्यांतील लोक यांना स्तुतिपाठक म्हणूनच ओळखीत. कारण, मालकाच्यापुढें लाळघोटेपणा करण्याखेरीज हे दुसरे काहींच काम करीत नसत. मालक विचारे सरळ मनाचे होते. या राजपाठकांच्या मनातील कावा त्यांना कधींच उमगून आला नाहीं. उलट हेच राजश्री आपल्या कारखान्यातील गुप्त आडाखे प्रतिस्पर्ध्यांना सांगत असतात अशी वदंता असल्याचीहि त्यांना दाद नव्हती. या सद्गृहस्थांना आणि पद्माकराला प्रथम सारखाच पगार होता. पण पद्माकराची कर्तबगारी पाहून मालकांनीं जेव्हां त्याची पगारवाढ केली—त्यावेळीं या राजपाठकांनीं मनात डूक धरला. तेहि धायबरांना जाऊन मिळाले. आणखी एक दोघेजण त्या कारस्थानांत सामील झाले. त्या दोघांच्या कामाच्या बाबतींतील निष्काळजीपणा पाहून पद्माकरानें त्यांनाहि एकदां त्यांच्या कर्तव्याची जाणीव करून दिली होती. अर्थात् ते असंतुष्ट जंतूहि धायबरानाच मिळाले.

पण या चौघांनाहि पुरून उरण्याइतपत पद्माकराचें कर्तृत्व श्रेष्ठ होते. त्यांच्यापुढें आपले काहींच चालणार नाहीं, मालक आपल्या शब्दाला काहींच किंमत देणार नाहीं, हें ते चांगलेच जाणून होते आणि म्हणूनच त्यांनीं महागाई—भत्त्याचा व्यूह रचला व तो त्यांच्या कल्पनेप्रमाणें यशस्वीहि झाला.

ते सर्वजण मालकांपाशीं गेले—

“महागाईभक्ता आपण कामगारांना देणार आहांत असें ऐकतो—” धायबरांनीं फुत्कार सोडला.

“हो—द्यायला पाहिजे !”

“पण, देऊन कसे भागणार ? आजपर्यंत कारखाना तोट्यांत चालत होता तेव्हां कुठें कामगारांनीं कमी पैशाची मागणी केली ? आज धंद्याला तेजी आहे. पैसे मिळविण्याचे हेच दिवस आहेत...”

“खरं आहे तें ! पण—महागाई झालीच आहे—तेव्हां—”

मालक अशानें बघत नाहीत हें पाहून राजपाठकानीं मध्येच तोंड खुपसलें—

“याच्या मुळाशीं पन्नाकरच आहे. त्यानेंच लोकांना चिथविलें आहे. कामगाराची काहीं मागणी नाही. हा असला माणूस आपल्या कारखान्यात काय कामाचा ? अन् त्याला ठेवणार असालच तर हा ध्या माझा राजीनामा—”

प्रकरण इतक्या थराला जाईल याची खुद्द मालकानाहि कल्पना नव्हती. ते विचारांत पडले आणि शेवटीं नेमले. त्याच्यापुढें पेंचप्रसंग उभा राहिला. पन्नाकर कीं राजपाठक ? राजपाठकाना सोडावयाचें म्हणजे आपल्या कारखान्यांतील माहिती बाहेर फोडली जाणार—त्यापेक्षा.....पन्नाकर.....

पन्नाकराच्या नोटिशीवर त्यांनीं जड अंतःकरणाने आणि थरथरत्या हाताने सही केली व त्या दिवशींचें वृत्तपत्र त्यांनीं डोळ्यापुढें धरले.

त्यांना ‘युद्धाचे बळी’ हीच बातमी नेमकी वाचावयास मिळाली. त्यांच्या मनांत विचार आला—हे युद्धाचे बळी आणि पन्नाकर...? पन्नाकरदेखील एक प्रकारें युद्धाचाच बळी नव्हे का ?—

लागलीच मालकांच्या मनापुढें त्या दिवशींचा प्रसंग उभा राहिला—

पन्नाकराच्या कामावर खूप होऊन त्यानीं त्याच्या पगारांत वाढ केली होती अन् आश्वासन दिलें होते—तुम्ही आता इथेंच रहायचें; कुठें जायचें नाहीं; तुमचे काम मला पूर्णपणें पसंत आहे—वगैरे—त्या आश्वासनाचे पडसाद अद्यापहि विरले नाहीत तोंच—मी हें केलें ते योग्य कीं अयोग्य ?—एका निरपराध आणि कर्तव्यदक्ष माणसाचा हा बळी—

कोणी घेतला हा बळी ?—मीच कां ?

मालकांचे मस्तक मुन्न झालें !

त्याना काय कल्पना कीं हा जीवनकलह आहे म्हणून ?

युद्धांत जे सैनिक बळी जातात तेदेखील असेच निरपराधी असतात—कालांतरानें त्याची आठवण देखील कोणाला होत नाहीं—

पण—पन्नाकराचा जो बळी पडला त्याचे विस्मरण त्यांना कधीं तरी होईल का ?—

त्यांचें गुपित !

हेरंबशास्त्र्यानीं टेवलाचा खण जशाचा तसा लावला नि ते स्वतः-
शींच हंसले. दिवाकराचे कारस्थान अशा प्रकारें एकाएकी आपणास
समजून आलें याबद्दलच्या समधानाची छटा त्यांच्या धीरोदात्त आणि
गंभीर चर्येवर पूर्णपणे उमटली. छातीवरचें एक मोठेच दडपण दूर
झाले असे त्यांना वाटले. त्याबरोबरच आपल्या चिरंजिवाच्या खोड-
साळ कारवाईचेहि त्यांना कौतुक वाटले; आणि हलक्या पावलाने ते
आपल्या बैठकीच्या खोलीकडे वळले.

वास्तविक योगायोगानेच त्यांना दिवाकराचे ते रहस्य समजलें
होतें. त्याच्याऐवजी दुसरा एखादा पिता असता तर त्याने आकाश-
पाताळ एक करून आपल्या मुलाच्या असल्या तऱ्हेवाईक चाळ्या-
बद्दल त्याची चागलीच कानउघाडणी केली असती; पण हेरंब-
शास्त्री सनातनी वृत्तीचे असले तरी नवयुगाशीं समरस होण्याइतपत
त्याच्या मनाची धांव खात्रीने होती. जुन्या-नव्यांचा त्याच्यात
सुरेख संगम झाला होता. ‘ जुनें तें सोने आणि नवें ते हवें ’ असें

म्हणणाऱ्यांपैकींच ते एक होते. अर्थात् त्यांना दोन्ही समाजांत यथोचित मान मिळावा हें स्वाभाविकच होतें.

आणि म्हणूनच दिवाकराची कारवाई समजून आली असूनहि त्यांनीं रुद्रावतार धारण केला नाहीं कीं संतापानें डोक्यांत राखहि घालून घेतली नाहीं. उलट त्यांना दिवाकराच्या कृतीची एक प्रकारें गंमतच वाटली. शिवाय वडिलकीच्या नात्यानें मुलावर वाटेल तशी हुकमत चालविण्याचाहि त्याचा स्वभावधर्म नव्हता—तर उलट कुटुंबांतील प्रेम आणि आपुलकी यांना बाध येणार नाहीं असेंच त्याचें वर्तन होतें. त्यांनीं आपले देवदेवतार्चन सोडलें नव्हते—तसेच दिवाकर इराण्याच्या हॉटेलांत जाऊन चहा घेतो याबद्दलहि त्यांना वाईट वाटत नव्हतें. तेव्हा त्याच्या कुटुंबात नेहमीच समाधानाचें आणि आनंदाचें वातावरण रहावें यांत काहींच नवल नव्हते.

त्या दिवशीं त्यांना कोणालासे एक पत्र पाठवावयाचें होतें. त्याप्रमाणें त्यांनीं ते लिहिले आणि पाकिटांत घालून तें डकविलें व त्यावर पत्ताहि लिहिला. पाकिटावर तिकीट लावण्यासाठीं त्यांनीं आपल्या मेजांतून एक लठ्ठसा लिफाफा काढला व त्यात ते तिकीट शोधूं लागले; पण, त्यांना तिकीट काही सापडले नाहीं. तिकिटासाठीं त्यांनी आणखीहि कागद चाळले; पण त्यांच्याजवळचीं तिकिटें संपलीं होती. त्यांतच त्या दिवशीं रविवार होता आणि पोस्टातहि तिकीट मिळण्यासारखें नव्हतें. म्हणून त्यांनीं दिवाकराला हाक मारली—पण, त्यांना तो घरांतच नसल्याचें समजून आलें. म्हणून ते स्वतःच उठले आणि दिवाकराच्या टेबलाच्या खणांत एखादें तिकीट सापडतें कां म्हणून तें पाहण्यासाठीं ते माडीवर दिवाकराच्या खोलींत गेले. खणातच एक लहानशी पत्र्याची सुबक पेटी होती. त्यांतच कदाचित् तिकिटें असतील असें वाटून त्यांनीं ती पेटी बाहेर काढली.

पेटी उघडतांच हेरबंशाऱ्यांना आश्चर्याचा धक्का बसला. पण,

लागलीच कसलें तरी गूढ कोडें सुटल्याचें समाधान त्यांच्या चर्येवर उमटले आणि जें तिकिट शोधण्यासाठी ते त्या माडींत आले होते तें विसरून त्यांनीं टेबलाचा खण तसाच, आवाज होऊं न देत लावला व ते मनार्शीच हंसले.

वास्तविक दिवाकराच्या टेबलाचा तो खण नेहमींच किल्ली लावून बंद असावयाचा—पण, त्या दिवशीं कसा कोण जाणें तो उघडाच राहिला आणि त्याचे सारे गुपित हेरवंशाच्याना समजून चुकले.

पण, आपणाला कांहीं सुगावा लागला आहे असें मात्र हेरवंशाच्यानीं बाहेर मुळींच दिसूं दिले नाही. त्यांचे नित्याचे व्यवहार नेहमींप्रमाणेच चालू होते.

आपल्या टेबलाचा खण उघडला गेला असून आपलें गुपित आपल्या वडिलाना कळले आहे याची दिवाकरालाहि दाद लागलं नाही.

*

*

*

आणखी आठ दिवस असेच निघून गेले.

रात्रीचे दहा वाजले होते. दिवाकर आपल्या एका स्नेह्याबरोबर सिनेमाला गेला होता. स्वयंपाकघरांत सुशीला आवरासावर करीत होती. हेरवंशाखी व गिरिजाकाकू माजघरात काहीं तरी बोलत होते सुशीला आपल्याच कामात गर्क असल्याकारणानें सुरवातीचे त्यांचे काहीं भाषण तिला ऐकायला मिळाले नाही. पण, तिच्या व दिवाकराच्या नावाचा दोन चार वेळा उल्लेख झाल्यानंतर तिने त्याच्य भाषणाकडे विशेष अवधान दिलें. त्या भाषणाचा आशय ऐकून ती विशेषच स्तमित झाली व दाराआड उभी राहून आपल्या सासू सासऱ्यांचे बोलणें ती धडधडत्या मनानें सारे पंचप्राण एकत्र आणून ऐकूं लागली.

“पण, दिवाकराला आवडेल कां हें आपलें म्हणणें ?” सासू-बाई शंका प्रगट करीत विचारत्या झाल्या.

“ न आवडून कसं चालेल ? त्याला यात काय समजतंय ? आम्ही करू ते त्याच्या अनहिताचं का असणार ? ” सासरे, सासूची समजूत घालीत होते.

“ तसं नाहीं म्हणत मी ! पण, हें असं काहीं करणं लौकिकदृष्ट्या बरं दिसेल का ? ”

“ न दिसायला काय झालं ? अन् शिवाय हे असं तरी बरं आहे का लौकिकदृष्ट्या ?—त्याचा नको काहीं विचारं करायला ? ”

“ पण, मला नाहीं वाटत दिवाकर या गोष्टीला संमति देईल असं ! वाटल्यास पहावं विचारून. पण, मला ब्राई भीति वाटते— . आपण करायला जावं एक नि व्हायचं भलतंच ! ”

“ अग, त्यात काय व्हायचंय भलतंच ? दिवाकर झाला तरी आपलाच मुलगा आहे कीं नाहीं ? आपल्या शब्दाबाहेर तो थोडाच जाणार आहे ? ”

“ ते सारं खरं पण— ”

“ हे पहा—तू काहीं काळजी करू नकोस त्याची. माझं मी पाहून घेतो सारं काहीं. अगदीं आपल्या मनासारखं झालं म्हणजे झालं कीं नाहीं ?—अग, ते काहीं जरी असलं तरी वश विस्तारासाठीं असं काहीं तरी नको का करायला ? शिवाय तुला नाहीं कां मुलाची हौस ? ”

“ नाहीं कशी ? तीन वर्षे झालीं दिवाकराच्या लग्नाला. अगोदर, एव्हाना लग्नच करायचं नाहीं म्हणत होता; पण शेवटीं झाला एकदाचा कबूल ! त्याला आता तीन वर्षे झालीं; पण देवानं आमचं काहींच गाऱ्हाणं ऐकलं नाहीं. आमचं नशिब फुटकं त्याला कोण काय करणार ?—मुल अशीं वाटेवर कां पडतात ?—भाग्यात पाहिजे ना ? ” असें म्हणून गिरिजाकाकुंनीं डोळ्यांना पदर लावला.

“ वेडी आहेस झालं ! अग, म्हणूनच तर आतां आपणाला हा मार्ग पत्करला पाहिजे. ”

“ पाहिजे खरं-पण, जग काय म्हणेल-दिवाकर काय म्हणेल ? ”

“ कोणी काहीं म्हणत नाहीं. आताशा असले प्रकार फारसे होत नाहीत म्हणा-पण, त्याला काय इलाज आहे ? स्वर्गातल्या आपल्या पूर्वजाना सद्गति तर मिळाली पाहिजे ना-नाहीं तर बेचाळीस पिढ्या नरकांत जायच्या; त्याची वाट काय ? शिवाय, आजकाल पुन्हा ही रूढि प्रचारात आल्यासारखी दिसतेय तेव्हां, नाहीं कोणी नांव ठेवणार आपल्याला ! पुण्या-मुंबईला नि आणखी कितीतरी ठिकाणीं असले प्रकार झाले आहेत म्हणून म्हणतो-दिवाकरानं-देखील दुसरं लग्न केलं म्हणून — ”

पण, पुढचे शब्द ऐकावयाला सुशीला तेथें थांबलीच नाहीं. ‘ मामंजीं ’चे ते शब्द तिच्या कानात अॅसिड ओतल्यासारखे शिरत होते व तिच्या काळजाचा भडका उडवीत होते. सासू-सासऱ्यांचें संभाषण ऐकण्यास ती नंतर थांबलीच नाहीं. अगदीं हलक्या पावलांनं ती मधला जिना चढून वर गेली आणि माडीचें दार ओढून घेऊन तिनें कॉटवर अंग टाकून दिले व उशींत डोके सुपसून मन-मुराद अश्रुमोचन करूं लागली.

तिच्या मनांत नाहीं नाहीं ते विचार येत होते.

असे म्हणण्यापेक्षां विचार करण्यासाठीं तिचे मनच जाग्यावर नव्हतें हेंच खरें !

त्यातच दिवाकरहि त्याच दिवशीं आणि त्याच वेळीं सिनेमाला गेला होता.

जगांत आपण अगदीं असहाय्य-एकाकी आहोंत असें तिला वाटलें.

आपले मामंजी नि सासूबाई किती-किती तरी चांगल्या आहेत असें आजवर तिला वाटत होतें.

पण, आज ?—

साता जन्मींचे वैरी—कसाब आहेत असें तिला वाटलें.

कसाब तरी बरे—सुरीच्या एका फटकाऱ्यासरशीं जनावराचीं मुंडकीं ते उडवीत असतात—पण, आपले मामंजी.....! जन्मभर आतां आपला छळ करणार—आपणाला जिवंतपणीं जळत ठेवणार !

तिला ते भयंकर विचार सहनच होईनात.

आणि ते कसे व्हावेत ?—

ती स्वतःला किती तरी धन्य धन्य समजत होती.

दिवाकरासारखा प्रेमळ मनाचा नि उमद्या दिलाचा पति आणि तितकेच मायाळू सासूसासरे—

शीतल चादण्यात निश्चल सरोवरातील नौकेसारखाच आपलाहि संसार रम्य अन् काव्यमय आहे असें तिला वाटत होतें. पण, आज—?

त्या रम्य सरोवराला तुफानी दर्याचे स्वरूप प्राप्त झालें आहे आणि आपल्या संसारनौकेचे शीड फाटून ती उलटी होऊं पहात आहे असेंच भेसूर चिल तिच्या नजरेसमोर उभे राहिलें व तिचा ऊर अधिकच भरून आला.

आणि त्यांतच तिचा जन्माचा जोडीदार—तारणहार—आज घरीं नव्हता.

ती रात्र तिला भयाण वाटूं लागली—जणू काहीं काळरात्रच ! फाशीची शिक्षा झालेल्या कैद्याची जी अवस्था होत असेल, अगदीं तसें तिला होऊन गेलें.

खालीं आणि रस्त्यावरहि सामसूम झालें होतें.

भिंतीवरच्या घड्याळात अकराचे ठोके पडले !

काय ? आकराच वाजले ?—

म्हणजे अजून त्यांना यायला निदान दोन तास तरी अवकाश आहे !—

सुशीलेच्या मनाची काहिली झाली. दुःखभरानें व भावि संकटाच्या भीतीनें तिच्या हृदयांत ज्वालामुखी भडकला आणि अश्रूंच्या रूपानें डोळ्यावाटे त्याचा रसरशीत लाव्हा बाहेर उसळून पडूं लागला.

तिच्या ध्यानीं—मनीं—स्वप्नींहि नव्हतें कीं, आपल्या नशिवात असें काहीं होईल म्हणून —

तिचा तिलाच स्वतःच खूप संताप आला.

आपलाच हा दोष—मूर्खपणा आहे !

दिवाकराच्या म्हणण्याला प्रथमच संमति दिली नसती तर ?

पण, आता त्याचा काय उपयोग ?

मामंजी जितके प्रेमळ नि दयाळु आहेत तितकेच ते हट्टी नि दुराग्रहीहि आहेत याचा तिला गेल्या दोन वर्षांत अनुभव आला होता.

त्यानीं खरोखरच आपल्या विचाराप्रमाणें घडवून आणले तर ?—

मग आपले किती हाल होणार !

पण, दिवाकर या गोष्टीला संमती देणारच नाहीत —

तिच्या मनानें समजूत घातली.

पण, त्याचा काय नेम सागावा !

तिच्या दुसऱ्या मनाने भीति दाखविली.

शेवटीं रडण्याशिवाय तिला गत्यतरच नव्हतें—

आणि म्हणून ती दिवाकर येईपर्यंत रडत होती.

बारा वाजले !

एकाचा ठोका पडला —

आणि दिवाकराचीं पावलें जिन्यावर वाजू लागलीं.

ती अगदीं धडपडून जाग्यावरून उठली आणि अगदीं धांवतच दाराकडे गेली.

दारातच तिने दिवाकराच्या गळ्याला मिठी मारली आणि जोर-जोराने हुंदके घावयास प्रारंभ केला.

बाहेर जाताना आपल्या बागेतील आवडत्या कुंडीतील फूल टव-टवीत दिसावे पण, परत येतांच ते मळूल होऊन त्याने मान खाली टाकावी आणि मग आपणास जसे वाटते अगदीं तसेच दिवा-कराला वाटले.

तो अगदीं गोंधळून गेला.

काय बोलावे हेदेखील त्याला समजेना.

म्हणून हळुवारपणाने त्याने तिच्या पाठीवरून हात फिरविला व व तिला कॉटवर नेऊन बसविले.

त्याचा तो प्रेमळपणा पाहून सुशीलेला अधिकच गहिवरून आले; आणि ती आक्रंदून रडू लागली.

“मुशा-मुशे-वर तोंड कर पाहू ! काय झालं तें तरी सांगशील कीं नाही ?” दिवाकराच्या प्रत्येक शब्दांत कंप होता. त्याच्याहि डोळ्यात पाणी तरारले होते.

हिवाळ्यांत कडाक्याच्या थंडींत कमलपुष्पावर दंवाचे खूप थेंब सांचावेत आणि गार वाऱ्याच्या झुळकेने पाने थरारावीत त्याप्रमाणे तिचीं दोन्ही नेत्रकमले अश्रूंनीं डवरलीं होती आणि तिची देहलता थरथर कापत होती.

दिवाकरणे तिला आपणाकडे अधिकच ओढून घेतलें व जणूं काय आपण एकरूपच आहोंत असे तिला पटवून दिलें.

खिशांतील रुमालाने त्याने तिचे डोळे पुसले व तिची हनुवटी वर उचलून तिच्या नेत्राशीं आपले नेत्र भिडवीत विचारलें,

“सुशीले-तुला कोणी बोललें का ?-काय झालं रडायला ?-सांग ना ? हें बघ-माझ्या काळजाचं किती पाणी-पाणी झालंय तें ?”

पण, त्याचे हे प्रेमानें ओथंबलेले शब्द ऐकून सुशीलेचेंहि हृदय

अधिकच भरून आलें आणि तिनें त्याच्या कुशीत डोके खुसलें व ती स्फुंदून स्फुंदून रडू लागली.

दिवाकराच्याहि नेत्रांतून अश्रू वहात होते.

नदीला आलेला पूर ओसरल्यानंतर जी शांतता पसरते त्या-प्रमाणेच मनमुराद रडून घेतल्यानंतर आणि शिवाय आपला दिवाकर आता आपल्याजवळ आहे, आता आपणाला कोणाचें भय नाही याची खात्री वाटल्यानंतर तिनें हळुहळू आपल्या सासू-सासऱ्यांमध्ये झालेलें संभाषण त्याला थोडक्यात सांगितलें.

तें ऐकून दिवाकरहि गोघळात पडला.

आपले वडील असा काहीं अविचार करतील यावर त्याचा विश्वास बसेना.

पण, त्याशिवाय सुशीला इतकी अस्वस्थ होणार नाही हेहि त्याला कळून चुकले होतें.

त्याला आता आपल्या वडिलाचा खूपच राग आला.

“माझ्या इच्छेविरुद्ध त्यांना असे काहीं तरी करण्याचा काय अधिकार आहे ?” असें अर्धवट तो स्वतःशीच उद्गारला.

“तरी मी पहिल्यापासून सांगत होतें कीं, अगदीं सुरुवातीपासून आपण हें असें काहीं करूं या नको म्हणून !” दिवाकराच्या छातीवर आपले डोकें घाशीत व रुमालाने नाक पुशीत सुशीला म्हणाली.

“पण म्हणून काय झालं ?—त्यांनीं हा अविचार करावा म्हणजे काय ?—मी नाहीं त्यांचें ऐकणार प्राण गेली तरी !”

सुशीलला त्याचे हे उद्गार ऐकून किती तरी समाधान वाटले.

वास्तविक या सर्व प्रकाराला फारच चमत्कारिक स्वरूप प्राप्त झालें होते. दिवाकरानें सरळ वडिलापाशीं जाऊन खुलासा केला असता तर सारें काहीं मिटणार होते; पण तसे कोणत्या

तोंडानें सागावें याचीच त्याला लाज वाटत होती. त्यांच्यासमोर उघड उघड तसें कांहीं सांगण्याचा त्याला धीर होत नव्हता.

आणि त्याचाहि विचार कांहीं वावगा होता असें नव्हे. त्याला आपली कौटुंबिक स्थिति पूर्णपणें माहीत होती. वडिलांचें उत्पन्न असें काहींच नव्हते. त्याला एका शाळेंत चाळीस रुपये पगार होता. आई—वडिलांच्या आग्रहानें बी. ए. झाल्याबरोबर त्यानें आपल्याच पसंतीनें सुशीलेशीं विवाह केला. वकील झाल्यानंतर विवाह करावयाचा हा त्याचा मूळचा विचार होता—पण, तो विचार त्याला अंमलांत आणतां आला नाहीं. म्हणून त्यानें मुलांबाळांचा ताप नको म्हणून सुशीलेच्या संमतीनेंच हा आधुनिक बिनधोक मार्ग पत्करला होता. वकील होऊन आपला जम बसेपर्यंत आपणाला मुलेच होऊं नयेत अशी त्याची प्रामाणिक सदिच्छा होती; पण, त्याचप्रमाणें आपल्या आईवडिलांचीहि आपणाला नातू—नाती व्हाव्यात अशी तितकीच उत्कट इच्छा असेल अशी त्याला काय कल्पना ?—त्यातूनहि सुशीलेला तीन वर्षांनंतरहि देव, देवऋषि, अंगारे—धुपारे, उपास—तापास करूनहि मूल होईना असें पाहून त्यानीं आपल्या दुसऱ्या विवाहाचा विचार केला असल्यास—

पण, दिवाकराला पुढील विचारच असह्य झाले.

ती रात्र त्या दोघानींहि अगदीं तळमळत काढली.

दुसरे दिवशीं—

हेरंबशास्त्र्यानीं दिवाकराला एकीकडे घेऊन आपला विचार त्याचेपार्शीं व्यक्त केला.

आपले वडिलच कां हे असे कांहीं बोलताहेत—यावर त्याचा क्षण-भर विश्वासच बसेना.

“ मला आपला हा अविचार मुळींच पसंत नाहीं—तिला मूल होत

नाहीं म्हणून तिच्या मानेवर सुरी फिरविण्याची कसाबकरणी मी मुळींच करणार नाही.” दिवाकर संतापानें बडबडत होता.

हेरवंशाखी मात्र नेहमीप्रमाणेंच शात होते. उलट त्यांच्या चेहऱ्यावर एक प्रकारचें मिष्किल हास्यच विलसत होतें.

“हें पहा दिवाकर, तुला नसली तरी आम्हाला नाही कां—मुलांबाळाची हौस ? तेव्हा म्हणतो—”

“काहीं म्हणूं नका व मलाहि तें ऐकायचें नाही.” दिवाकर संतापानें थरथर कापत होता.

“असं रागावून कसं चालेल, दिवाकर ? वंशविस्तार, पूर्वजांची सद्गति यांचा काहीं विचार नको कां करायला ? शिवाय सुशी-लेशीं लग्न ठरविताना मी नाही का तुझ्या इच्छेला मान दिला ? त्याचप्रमाणें—”

“आता आम्हां दोघांनाहि गळ्यांत गळा घालून नदींत जीव द्यायला सागा—”

“मी आतांच दुसरें लग्न कर असें सांगत नाहीं—आणखी काहीं दिवस वाट पहायला माझी काहींच हरकत नाहीं—पण, आम्हां वृद्धाकडेहि—”

पण पुढचे शब्द ऐकायला दिवाकर त्या ठिकाणीं थांबलाच नाही. वडिलाच्या एवढ्या शब्दांवरूनहि त्याला काहींसें हायसें वाटलें. आपण एका मोठ्या दिव्यांतून पार पडलों असे त्याला वाटलें.

*

*

*

त्याच रात्रीं त्यानें त्या टेबलाच्या खणांतील पेटीतलीं सारीं उपकरणीं गटारांत फेंकून दिलीं. उशाखालचा विंचूच बाहेर फेकल्या-इतका आनंद सुशीलेला झाला.

मनोहर ग्रंथमालेचीं कांहीं प्रकाशनें

समग्र केळकर-वाङ्मय	५० रु.
तिरंगी नवमतवाद-श्री. न. चिं. केळकर	१० आ.
विस्तवाशीं खेळ-प्रो. वा. म. जोशी	१ रु.
फ्रेंच राज्यक्रांति-श्री. न. चिं. केळकर	२ रु.
हास्य-विनोद-मीमांसा-श्री. न. चिं. केळकर	४ रु.
सहारा-श्रीधर गो. देशपांडे	१ रु.
बलिदान-श्री. न. चिं. केळकर	२ रु.
राका-सौ. संजीवनी मराठे	१ रु.
प्रतारणा-प्रो. वि. पा. दांडेकर	१॥ रु.
संसार-सोपान-सौ. गिरिजाबाई केळकर	१ रु.
न्याहारी-श्री. वि. म. कुलकर्णी	१ रु.
वादळी वारे-प्रो. द. के. केळकर	२ रु.
उन्माद-प्रो. ना. सी. फडके	२॥ रु.
बीजाङ्कुर-कवि शान्ताराम आठवले	११ रु.
दुसरी सांवली-श्री. वि. वि. बोकील	२१ रु.
कागदी विमाने-श्री. र. गो. सरदेसाई	११ रु.
बोकिलांच्या गोष्टी-श्री. वि. वि. बोकील.	१ रु.
प्रदक्षिणा-(गेल्या १०० वर्षांतील मराठी वाङ्मयाचें समालोचन)	२ रु.
गुप्त प्रायश्चित्त-प्रो. ना. सी. फडके	२॥ रु.

मनोहर ग्रंथमाला,

टिळक रोड, पुणे २.

